

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

Освітній рівень

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ
ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Назва теми

Галузь знань – 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність – 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр 24423

номер ІНП

Виконав: студент II курсу, гр. ППМ-23-1

Підпис

Віталій ДУШКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник: кандидат педагогічних наук, доцент

науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Людмила МІХЕСВА

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

До захисту допускаю:
Зав. кафедри психології та педагогіки
доктор психологічних наук, професор

Підпис

Таїсія КОМАР

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

2 грудня 2024р.

Хмельницький, 2024

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки
Освітній рівень другий (магістерський)
Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітня програма освітньо-професійна програма «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології та педагогіки

Таїсія КОМАР

протокол № 5 від 14 грудня 2023 р.

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ
Віталія ДУШКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ здобувача

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Соціально-психологічні особливості агресивних проявів підлітків під час війни».

Керівник кваліфікаційної роботи: Людмила МІХЕСВА, кандидат педагогічних наук, доцент

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ, науковий ступінь, вчене звання

Затверджено наказом ректора університету від 26 серпня 2024 р. № 60

2. Строк подання здобувачем роботи на кафедру 02 грудня 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: методика «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Дарки (адаптація А. Осницького); тест «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера; методика «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк); 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (16PF).

4. Зміст кваліфікаційної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1 Теоретичний аналіз проблеми агресивної поведінки в підлітковому віці, агресивність як соціально-психологічний феномен, соціально-психологічні особливості підліткового віку, чинники агресивної поведінки підлітків; розділ 2 Емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків під час війни, методика проведення емпіричного дослідження, аналіз та інтерпретація результатів діагностичного дослідження, програма корекції агресивних проявів підлітків під час війни та методичні рекомендації для вчителів і батьків щодо зниження підліткової агресії, висновки до розділу; висновки, перелік джерел посилання, додатки.

3

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень)
6 рисунків, 3 таблиці.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

Дата видачі завдання 14 грудня 2023 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До 02 січня 2024 р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 03 березня 2024 р.	виконано
3	Оформлення вступу кваліфікаційної роботи.	До 01 вересня 2024 р.	виконано
4	I розділ кваліфікаційної роботи.	До 10 вересня 2024 р.	виконано
5	II розділ кваліфікаційної роботи.	До 01 жовтня 2024 р.	виконано
6	Загальні висновки.	До 01 листопада 2024 р.	виконано
7	Оформлення кваліфікаційної роботи.	До 01 грудня 2024 р.	виконано
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи.	___ листопада 2024 р.	виконано
9	Захист кваліфікаційної роботи (відповідно графіку)	___ грудня 2024 р.	виконано

Здобувач

Віталій ДУШКО

Ім'я, прізвище

Керівник роботи

Людмила МІХЕЄВА

Ім'я, прізвище

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи «Соціально-психологічні особливості агресивних проявів підлітків під час війни»

Здобувач Віталій ДУШКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник Людмила МІХЕСВА

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Кваліфікаційна робота включає 69 сторінок, 3 таблиці, 6 рисунків, перелік джерел посилання складає 75 найменувань, 1 додаток.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивні прояви, підлітки, соціально-психологічні особливості агресивних проявів підлітків під час війни, корекція.

Об'єкт дослідження: агресивні прояви підлітків.

Предмет дослідження: соціально-психологічні особливості агресивних проявів підлітків під час війни.

За результатами дослідження розроблено програму корекції агресивних проявів підлітків і методичні рекомендації для вчителів і батьків щодо зниження підліткової агресії під час війни.

Одержані результати можуть бути використані у практичній діяльності науковців, працівників педагогічної, психологічної, соціальної сфери, а також батьками при роботі з підлітками з агресивними проявами.

Дипломник

Підпис

Віталій ДУШКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту 2. 12 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	10
1.1 Агресивність як соціально-психологічний феномен	10
1.2 Соціально-психологічні особливості підліткового віку	19
1.3 Чинники агресивної поведінки підлітків	28
Висновки до розділу	38
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ	40
2.1 Методика проведення емпіричного дослідження	40
2.2 Аналіз та інтерпретація результатів діагностичного дослідження ...	44
2.3 Програма корекції агресивних проявів підлітків під час війни та методичні рекомендації для вчителів і батьків щодо зниження підліткової агресії	57
Висновки до розділу	65
ВИСНОВКИ	67
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	70
ДОДАТОК А ПРОГРАМА КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ПІДЛІТКІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ	77

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Агресивні прояви та поведінка підлітків є значущою соціально-педагогічною проблемою, оскільки підлітковий вік, враховуючи його психофізіологічні особливості, є періодом підвищеного ризику для розвитку агресивної поведінки. Це пов'язано з гормональними змінами, формуванням підліткових комплексів і реакцій, а також недостатнім рівнем знань щодо саморегуляції емоцій і почуттів. Варто зауважити, що збільшення кількості підлітків, яким притаманна агресивна поведінка, зумовлено особливими умовами, в яких опинилися неповнолітні через військові дії. Війна створює значний психологічний тиск на всіх членів суспільства, але підлітки, будучи вразливою віковою групою, особливо схильні до розвитку агресивних реакцій через емоційну нестабільність, стрес і переживання. Зростаючий рівень тривожності, страху за власне життя та життя близьких, а також травматичний вплив руйнувань, втрат і насильства можуть посилювати агресивні прояви у підлітковому віці. Також варто враховувати, що в умовах війни часто змінюються соціальні ролі та моделі поведінки, які підлітки спостерігають у дорослих, що може додатково формувати агресивні установки. Підлітки можуть відчувати безсилля та розгубленість через втрату відчуття безпеки, і це може виражатися у деструктивній поведінці.

Вивчення соціально-психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків у таких умовах є важливим для розробки ефективних програм психологічної підтримки та профілактики агресії. Це дозволить створити умови для стабілізації емоційного стану підлітків, розвитку навичок конструктивної взаємодії та подолання наслідків травматичних подій війни.

На сьогодні існує значний обсяг теоретичних знань про агресивну поведінку особистості та фактори, що її визначають. Зазвичай, кожен підхід висвітлює певні аспекти проблеми агресії та причини її появи.

Основні аспекти агресивної поведінки людини, її природа та причини розглянуті в наукових роботах таких дослідників, як І. Астремська, Л. Берковіц,

Н. Гребінь, О. Коломієць, О. Кононко, О. Макарова, О. Мойсеєва, В. Огоренко, Т. Острянюк, Л. Самарай, Т. Сафонова, В. Строгий, В. Тимошенко, І. Хоржевська, О. Щербатюк, М. Ярмольчик, Р. Берон, Д. Річардсон, Р. Джекобс, Дж. Доллард, Д. Зілманн А. Бандура, А. Басс та ін.

Дослідженням детермінант агресії, зокрема на різних етапах розвитку особистості, займалися такі вчені, як С. Березка, Н. Грицай, Д. Іщенко, В. Кравченко, Т. Кукурудза, І. Мелетенко, О. Мойсеєва, Л. Руденко та ін.

У дослідженнях підліткового віку науковці отримали дані про вікову динаміку (О. Замашкіна, О. Мізерна, О. Лящ, А. Реан, Л. Семенюк) та гендерні відмінності (І. Фурманов, Л. Семенюк) у проявах агресії. Вони також визначили вплив макросоціальних чинників і сім'ї (Н. Алікіна, О. Бовть, А. Реан, Л. Семенюк) на агресивну поведінку підлітків.

Аналіз і узагальнення результатів наукових досліджень показують, що сучасна психолого-педагогічна теорія та практика недостатньо приділяють увагу проблемі запобігання агресивній поведінці, особливо серед підлітків під час війни.

Вибір теми кваліфікаційної роботи був обумовлений актуальністю проблеми, її теоретичною та практичною важливістю, а також недостатньою науковою опрацьованістю.

Об'єктом дослідження є агресивні прояви підлітків.

Предмет дослідження: соціально-психологічні особливості агресивних проявів підлітків під час війни.

Мета дослідження: визначити, обґрунтувати й емпірично дослідити соціально-психологічні особливості агресивних проявів підлітків під час війни, розробити програму корекції агресивних проявів підлітків і методичні рекомендації для вчителів і батьків щодо зниження підліткової агресії.

Згідно мети визначено **завдання дослідження:**

1. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури з'ясувати сутність агресивної поведінки та основні підходи до її вивчення.

2. Визначити й обґрунтувати причини та соціально-психологічні особливості агресивних проявів підлітків.

3. Здійснити емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів у підлітковому віці під час війни.

4. Розробити програму корекції агресивних проявів підлітків і методичні рекомендації для вчителів і батьків щодо зниження підліткової агресії.

Гіпотеза дослідження: виявлені соціально-психологічні особливості агресивних проявів підлітків під час війни сприятимуть розробці програми корекції агресивних проявів підлітків і методичних рекомендацій для вчителів і батьків щодо зниження підліткової агресії.

Методи дослідження:

– *теоретичні методи:* аналіз, синтез, порівняння та узагальнення наукових джерел, що відображають стан дослідженості проблеми;

– *емпіричні методи:* 1) методика «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Дарки (адаптація А. Осницького); 2) тест «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера; 3) методика «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк); 4) 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (16PF);

– *методи математичної обробки даних.*

Практичне значення дослідження полягає у розробці програми корекції агресивних проявів підлітків і методичних рекомендацій для вчителів і батьків щодо зниження підліткової агресії під час війни. Матеріали дослідження можуть бути використані у практичній діяльності науковців, працівників педагогічної, психологічної, соціальної сфери, а також батьками при роботі з підлітками з агресивними проявами.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилось в Комунальному закладі загальної середньої освіти «Ліцей № 9 Хмельницької міської ради». До експерименту було залучено 45 підлітків 8-го класу віком 13-14 років.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на: кафедральному науковому семінарі «Актуальні проблеми наукових досліджень здобувачів вищої освіти другого і третього рівнів – 2024», тема доповіді: «Особливості прояву агресії у дітей підліткового віку», (м. Хмельницький, 19-20 вересня 2024 року); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молодіжна наука: інновації та глобальні виклики» (м. Полтава 6 листопада 2024 року), тема доповіді: «Помилки сімейного виховання як чинник агресивних проявів підлітків», стаття «Результати дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків під час війни» (Психологічні травелогі. Науковий журнал. Хмельницький, 2024, № 4).

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (75 найменувань) та 1 додатку. Загальний обсяг дипломної роботи – 86 сторінок машинописного тексту (основна частина – 69 сторінок). Робота містить 3 таблиці та 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1 Агресивність як соціально-психологічний феномен

У ХХ столітті термін «агресія» набув широкого застосування в різних галузях знань, зокрема в психології, соціології, кримінології та міжнародних відносинах, і на сьогодні вивчення агресивної поведінки людини стало одним із найпопулярніших напрямів у дослідницькій діяльності психологів усього світу. Це, ймовірно, пов'язано з безпрецедентним зростанням рівня агресії та насильства в сучасному суспільстві. У психології агресія почала розглядатися як форма поведінки, яка може бути спричинена різними факторами, такими як фрустрація, внутрішні конфлікти, соціальні умови або навіть біологічні чинники.

Термін «агресія» має латинське походження, а слово «agressio» перекладається як напад або наступ [63]. Однак з часом значення цього терміну змінилося. Якщо раніше агресію розуміли переважно як фізичний напад або ворожі дії, то сьогодні це поняття охоплює більш широкий спектр проявів, включаючи вербальну агресію, психологічний тиск і навіть опосередковані форми агресії, такі як маніпуляції або плітки.

Термін «агресія» став ключовим у дослідженнях міжособистісних відносин, соціальних конфліктів і механізмів захисту, що дозволило глибше зрозуміти людську природу та причини деструктивної поведінки. Він також став основою для розвитку різних теорій, які пояснюють, чому люди виявляють агресію, і які фактори можуть сприяти або запобігати цьому явищу.

У науковій літературі різними авторами запропоновано безліч визначень поняття «агресія». Феномен агресії завжди викликав інтерес у суспільства. Перші спроби аналізу цього явища та розуміння його причин були зроблені ще в донауковий період. Філософія Нового часу запропонувала широкий спектр підходів до пояснення причин людської агресії – від природної схильності до

насильства (Т. Гоббс) до теорій, які наголошують на вирішальній ролі соціокультурного оточення (концепція «*tabula rasa*» Дж. Локка) або географічних і кліматичних умов (Ш. Монтескьє). Загалом у той період домінував підхід, який розглядав агресію як поведінку, що суперечить позитивній сутності людини. О. Реан визначає цей підхід як етико-гуманістичний.

О. Замашкіна зазначає, що на початку еволюції розуміння природи агресії її розглядали як мотивовані дії, що порушують правила та норми співіснування, завдаючи шкоди, страждань і болю іншим людям. Загалом, більшість досліджень на цю тему дозволяють визначати агресію як поведінку, спрямовану на завдання шкоди або збитку іншій людині, яка прагне уникнути такого ставлення до себе [23].

За словами О. Ляща, агресивні прояви слід розуміти насамперед як зовнішні форми поведінки, що включають дії, які завдають шкоди чи збитків як живим, так і неживим об'єктам. Вони також можуть бути способом психологічного захисту, і тому можуть розглядатися як недиференційований захисний механізм або неконструктивну, неадекватну поведінку. На цьому етапі аналізу стає очевидним зв'язок між агресивністю та самоактуалізацією особистості [23].

Залежно від типу поведінки в ситуаціях фрустрації або конфлікту, агресію можна розділити на вербальну, фізичну та опосередковану. Є. Ільїн, спираючись на результати свого наукового аналізу, стверджує, що опосередковану агресію слід поділяти на два підтипи: фізичний (наприклад, грюкання, стукання) та вербальний (наприклад, плітки, злісні жарти) [27].

Р. Берон та Д. Річардсон у монографії «Агресія» визначають її як будь-яку поведінку, що має на меті образити або завдати шкоди іншій живій істоті, яка не хоче такого ставлення. Згідно з цим визначенням, дослідники розглядають агресію як модель поведінки, а не як емоцію, установку або мотив. Вони вважають, що негативні емоції, установки та мотиви об'єднуються в єдину поведінкову модель, яка спрямована на завдання шкоди. Водночас вони

підкреслюють, що хоча негативні емоції, мотиви та установки грають важливу роль в агресивній поведінці, їхня присутність не є обов'язковою умовою для здійснення агресивних дій. Цікаво, що ці психологи вважають агресивною лише ту поведінку, яка спрямована на живі істоти. Якщо шкода завдається неживим об'єктам, вони схильні розглядати таку поведінку не як агресивну, а як експресивну, емоційну реакцію. Проте, цей підхід викликає суперечки, оскільки він базується лише на характеристиці об'єкта агресії, тоді як сутність внутрішніх мотивів суб'єкта агресивної поведінки змінюється лише частково в залежності від того, чи є об'єкт живим або неживим: основна ідея про завдання шкоди залишається незмінною [43].

Відомий дослідник із означеної проблеми Л. Берковіц визначає агресію як будь-яку поведінку, яка має на меті завдання фізичної або психологічної шкоди іншій людині. Подібної точки зору дотримується науковець Д. Майєрс, описуючи агресію як фізичні або вербальні дії, що спрямовані на завдання шкоди комусь [44]. Вищезазначене визначення агресії охоплює два її типи: ворожу та інструментальну. Як зазначають Л. Берковіц, Д. Майєрс та інші, джерелом ворожої агресії є злість, яка має єдину мету – завдати шкоди. В інструментальній агресії ж нанесення шкоди не є кінцевою метою: агресія використовується як засіб для досягнення іншої мети. Д. Майєрс характеризує ці типи агресії як «гарячу» (для ворожої) та «холодну» (для інструментальної) [44].

А. Басс під агресією розуміє будь-яку поведінку, що містить загрозу або спричиняє шкоду іншим. Дослідник пропонує класифікувати агресію за трьома парами критеріїв:

- фізична проти вербальної;
- активна проти пасивної;
- пряма проти непрямой;

З урахуванням цих критеріїв можна виділити вісім категорій агресивної поведінки, які майже повністю охоплюють усі можливі прояви агресії. Таким чином, А. Басс визначає наступні вісім комбінацій для категоризації агресії (див. табл. 1.1): фізична-активна-пряма; фізична-активна-непряма; фізична-пасивна-

пряма; фізична-пасивна-непряма; вербальна-активна-пряма; вербальна-активна-непряма; вербальна-пасивна-пряма; вербальна-пасивна-непряма [43].

Таблиця 1.1 – Типи агресивної поведінки, за А. Бассом

Тип агресії	Приклад
Фізична-активна-пряма	Нанесення побоїв людині
Фізична-активна-непряма	Змова з найманим вбивцею
Фізична-пасивна-пряма	Сидячий страйк
Фізична-пасивна-непряма	Відмова виконати наказ
Вербальна-активна-пряма	Словесна образа людини
Вербальна-активна-непряма	Розповсюдження наклепів, пліток
Вербальна-пасивна-пряма	Відмова розмовляти з людиною
Вербальна-пасивна-непряма	Відмова захистити людину, яку незаслужено критикують

Відомий психолог Е. Аронсон характеризує агресію як поведінку, спрямовану на те, щоб завдати шкоди чи болю іншій людині [45].

Х. Хекхаузен зазначає, що термін «агресія» охоплює різні види дій, які порушують фізичний або психологічний добробут іншої людини, завдають матеріальної шкоди, заважають реалізації її намірів, суперечать її інтересам або ведуть до її знищення [50].

Згідно із Д. Зільманном, агресія – це спроба завдати іншим фізичних або тілесних ушкоджень.

У тематичному словнику-довіднику з психології та педагогіки О. Коваль описує агресію як вид деструктивної та цілеспрямованої поведінки, яка суперечить суспільним правилам і нормам, і здатна завдати шкоди як живим істотам, так і неживим об'єктам. Така поведінка може призводити до психологічних і фізичних наслідків, що викликають дискомфорт або завдають збитків людям [30].

М. Демчук вважає, що агресивність пов'язана з особистісними характеристиками і сприяє досягненню цілей та задоволенню потреб у

насильницькій поведінці. Агресивна поведінка представляє собою навмисні руйнівні дії, що порушують норми та правила суспільного життя. Такі вчинки завдають шкоди об'єктам нападу, викликають фізичні травми у людей і призводять до психічного дискомфорту, включаючи негативні переживання, напруженість, страх і пригніченість. Науковець також зазначає, що прояв агресивної поведінки залежить від конфліктних рис особистості. Агресивну поведінку вивчають у контексті соціальної взаємодії та ставлення до норм поведінки в суспільстві. За визначенням, норми поведінки встановлюють контроль над діями людей у соціумі, і якщо ці норми дотримуються, таку поведінку вважають соціально прийнятною. Однак, відхилення від норм може мати агресивний характер [11].

К. Додж і Дж. Кої [75] запропонували використовувати поняття реактивної та проактивної агресії:

- реактивна агресія відбувається у відповідь на відчутну загрозу, як форма помсти;
- проактивна агресія, подібно до інструментальної, включає поведінку (наприклад, примус, вплив, залякування), яка має на меті досягнення певного позитивного результату.

Так, вчені провели серію досліджень і виявили різницю між двома типами агресії. Виявилось, що учні, які демонструють реактивну агресію, часто перебільшують агресивність своїх однолітків і реагують агресивними діями на уявну ворожість. Натомість учні з проактивною агресією не припускаються таких помилок у трактуванні поведінки своїх однолітків.

Незважаючи на різноманіття теоретичних підходів у науковій літературі, більшість з них можна віднести до однієї з чотирьох основних категорій. Агресія в першу чергу стосується:

- вроджених спонукань або задатків;
- потреб, що активізуються зовнішніми стимулами;
- пізнавальних і емоційних процесів;
- актуальних соціальних умов у поєднанні з попереднім навчанням.

Для пояснення природи агресії, вважаємо за потрібне акцентувати увагу на аналізі теорій її походження.

Основоположником психоенергетичної моделі є З. Фрейд. Науковець вважав, що агресія є результатом внутрішніх психічних процесів і суперечностей. Він стверджував, що агресивні тенденції є частиною інстинктивних імпульсів, які є вродженими та мають глибинне походження. В рамках його теорії, ці інстинктивні імпульси можуть бути пов'язані з первісними формами життя і є частиною загальної психічної енергії, яка включає як сексуальні (еротичні), так і агресивні імпульси. Отже, згідно з психоенергетичною теорією, агресивна поведінка є інстинктивною та неминучою. З. Фрейд стверджував, що в людині існує два основні інстинкти: сексуальний інстинкт (лібідо) і інстинкт руйнування (танатос). Енергія лібідо спрямована на підтримку, збереження та відтворення життя, тоді як енергія танатоса спрямована на руйнування та припинення життя. З. Фрейд зазначав, що людська поведінка є результатом взаємодії цих інстинктів, які перебувають у постійній напрузі. Конфлікт між прагненням до збереження життя (Ерос) і прагненням до руйнування (Танатос) призводить до того, що енергія танатоса часто переспрямовується зовні, а не спрямовується всередину. Якщо енергія танатоса не спрямовується назовні, це може призвести до саморуйнації індивідуума. А отже, агресія часто проявляється як спосіб вивільнення енергії танатоса через взаємодію з іншими людьми [71].

Таким чином, з точки зору психоенергетичної моделі З. Фрейда, агресія походить від вроджених інстинктивних імпульсів і є результатом динаміки психічної енергії. Вона проявляється як відповідь на внутрішні конфлікти та фрустрації, а її природа є складовою частиною загального психічного життя особи.

Фрустраційна модель агресії, розроблена в основному Дж. Доллардом, Н. Міллером та іншими дослідниками, зосереджується на зв'язку між фрустрацією й агресією. Згідно з цією теорією, агресія є результатом фрустрації, яка виникає, коли індивід стикається з перешкодами на шляху до досягнення

своїх цілей. Фрустрація визначається як психічний стан, що виникає, коли людина не може досягти певної мети через зовнішні або внутрішні перешкоди. За цією моделлю, коли індивід стикається з такими перешкодами, це може викликати агресивну поведінку як спосіб зняття негативних емоцій, пов'язаних з фрустрацією.

Дж. Доллард і його колеги вважали, що три фактори мають вирішальне значення для виникнення агресії:

1. Рівень очікуваного задоволення, яке людина сподівається отримати від досягнення мети.
2. Сила перешкод, що стоять на шляху досягнення цієї мети.
3. Кількість фрустрацій, які відбуваються послідовно.

Іншими словами, чим більше задоволення очікує суб'єкт, чим сильніші перешкоди, і чим більше реакцій блокується, тим вищий поштовх до агресивної поведінки. Згодом Дж. Доллард та його співавтори припустили, що вплив кількох фрустрацій, які трапляються одна за одною, може накопичуватися та призводити до агресивних реакцій більшої сили, ніж кожна з них окремо. З цього випливає, що вплив фрустрацій зберігається протягом певного часу.

Фрустрація призводить до агресії насамперед у тих людей, які звикли реагувати на неї або на інші подразники агресивною поведінкою. У той же час, люди, для яких характерні інші форми реакції, можуть не виявляти агресії навіть у стані фрустрації. Враховуючи це, Н. Міллер, який був одним із перших, хто сформулював теорію фрустрації-агресії, відразу ж уточнив початкове твердження: фрустрація може викликати різні моделі поведінки, з яких агресія є лише однією з можливих.

Фрустраційна модель припускає, що агресія може бути спрямована як на об'єкти, що спричинили фрустрацію, так і на інші, менш пов'язані об'єкти. Це явище називається «переміщенням агресії». Якщо безпосередньо висловити агресію по відношенню до джерела фрустрації неможливо (через соціальні норми, страх наслідків і т.д.), агресія може бути перенаправлена на інші, часто менш загрозливі об'єкти [71].

Теорія соціального навчання пояснює агресію як поведінку, яку людина засвоює через спостереження, навчання та наслідування інших. Згідно з цією теорією, агресія не є вродженою чи інстинктивною, а формується на основі зовнішнього середовища, у якому людина перебуває.

Основоположник цієї теорії, А. Бандура (див. табл. 1.2), підкреслював, що діти та дорослі вчаться агресивній поведінці, спостерігаючи за іншими людьми, які демонструють таку поведінку, особливо якщо ці люди є авторитетами або отримують за свої дії винагороду. Агресія таким чином закріплюється через процес підкріплення, коли людина отримує позитивний результат або уникає негативних наслідків завдяки своїм агресивним діям. З його точки зору, аналіз агресивної поведінки вимагає врахування трьох моментів:

- способів засвоєння таких дій;
- факторів, що провокують їх появу;
- умов, за яких вони закріплюються [71].

Таблиця 1.2 – Теорія соціального навчання, за А. Бандурою

Агресія, що здобувається за допомогою:	Біологічних факторів (наприклад, гормони, нервова система)
	Навчання (наприклад, безпосередній досвід, спостереження)
Агресія провокується:	Впливом шаблонів (наприклад, порушення, увага)
	Неприйнятним звертанням (наприклад, нападки, фрустрація)
	Спонукальними мотивами (наприклад, гроші, замилювання)
	Інструкціями (наприклад, накази)
	Ексцентричними переконаннями (наприклад, параноїдальними переконаннями)
Агресія регулюється:	Зовнішнім заохоченням і покаранням (наприклад, матеріальна винагорода, неприємні наслідки)

	Вікарним підкріпленням (наприклад, спостереження за тим, як заохочують або карають інших)
	Механізмами саморегуляції (наприклад, гордість, провина)

Отже, згідно з цією теорією, агресивна поведінка є результатом навчання та підкріплення, а не просто реакцією на внутрішні або зовнішні стимули. Вона може бути як свідомою, так і несвідомою, і залежить від соціального контексту й особистого досвіду людини.

Теорія переносу збудження пояснює агресію як результат взаємодії між фізіологічним збудженням і його когнітивною інтерпретацією. В основі цієї теорії лежить ідея, що фізіологічне збудження, яке виникає через один стимул (наприклад, фізичне навантаження, страх або радість), може «переноситися» на іншу ситуацію, що підвищує ймовірність агресивної реакції.

Сформулював цю теорію С. Шахтер, і вона передбачає, що люди не завжди точно визначають джерело свого збудження. Якщо збудження, викликане однією ситуацією, залишається на високому рівні, це може вплинути на поведінку в іншій ситуації. Наприклад, якщо людина відчуває сильне фізичне збудження після занять спортом, вона може легше стати агресивною у відповідь на фрустрацію чи провокацію.

Важливим аспектом теорії є те, що агресія не є прямим наслідком самого збудження. Вона виникає, коли людина інтерпретує це збудження як відповідне до агресивної реакції на конкретний стимул. Іншими словами, фізіологічний стан, що залишився після попереднього досвіду, може підсилювати агресивну реакцію в іншій ситуації, навіть якщо сам стимул, що викликав первинне збудження, не має відношення до агресії.

Отже, теорія переносу збудження пропонує, що агресія може виникати через неправильне приписування фізіологічного збудження іншій ситуації, що веде до збільшення агресивної поведінки.

Таким чином, усе вищевикладене дає підстави дійти висновку, що агресивність, як соціально-психологічний феномен, є складовою частиною людської особистості, що може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Вона є результатом поєднання різних внутрішніх і зовнішніх чинників, таких як особистісні риси, соціальні умови і психологічні стани. Агресивна поведінка часто проявляється у вигляді порушення соціальних норм і правил, що регулюють співіснування в суспільстві, і може мати серйозні наслідки для об'єктів агресії, включаючи фізичний збиток і психологічний дискомфорт, який може проявлятися у формі страху, пригніченості або напруженості. Проте важливо враховувати, що агресивність може також мати позитивні аспекти, такі як у спортивних досягненнях або ситуаціях самозахисту, де вона допомагає досягати поставлених цілей і підтримувати життєві виклики. Теорії агресії, зокрема фрустраційна і соціального навчання, показують, що агресивна поведінка може бути наслідком як перешкод на шляху до мети, так і впливу соціального середовища та моделей поведінки. Тому важливо розрізняти агресивність як нормальну рису особистості, що може бути корисною, від агресії, яка є порушенням соціальних норм і завжди має негативні наслідки. Управління агресивністю повинно враховувати ці відмінності, щоб забезпечити здорове функціонування особистості та ефективну соціальну взаємодію.

1.2 Соціально-психологічні особливості підліткового віку

Підлітковий вік можна розглядати як своєрідний «третій світ», що знаходиться між дитинством і дорослістю. Як зазначає Р. Павелків, існують різні підходи до розуміння цього періоду. Біологічно, це час статевого дозрівання, під час якого також дозрівають інші біологічні системи організму. Психологічно, це етап складного становлення особистісної та соціальної ідентичності, який супроводжується значними диспропорціями в темпах і рівнях розвитку. У цей час підліток отримує нові обов'язки вдома і в школі, а також завершує процес

орієнтації на жіночі або чоловічі ролі. Підлітковий вік можна порівняти з містком між дитинством і зрілістю, яким кожен повинен пройти, щоб стати відповідальною і творчою дорослою особистістю [52].

Підлітковий вік, зазвичай, охоплює період від 10-12 до 14-15 років, коли дитина переходить від дитинства до дорослого життя. Це час значних фізіологічних, психологічних і соціальних змін, який починається зі статевого дозрівання і завершується досягненням більшої незалежності, зрілості та формуванням особистої ідентичності. Межі цього вікового етапу можуть варіюватися залежно від індивідуальних особливостей, культурних і соціальних факторів, проте загалом підлітковий вік охоплює ранній, середній та пізній підліткові періоди.

Особливе значення підліткового періоду в розвитку дитини відображається в його назвах: «перехідний», «переломний», «важкий», «критичний». Ці терміни підкреслюють складність і важливість процесів, які відбуваються в цей час, пов'язаних з переходом від однієї стадії життя до іншої. Основний зміст і особливість цього періоду полягає в переході від дитинства до дорослості, що впливає на всі аспекти розвитку – фізичний, інтелектуальний, моральний і соціальний. В усіх напрямках відбувається формування нових якостей, з'являються ознаки дорослості внаслідок змін в організмі, самосвідомості, взаєминах з дорослими й однолітками, а також у способах соціальної взаємодії, змісті морально-етичних норм, які впливають на поведінку та діяльність.

Агресія в підлітковому віці є однією з найбільш гострих і актуальних проблем. Це пов'язано з тим, що підлітковий вік вважається одним із найкритичніших етапів у формуванні особистості та є особливо чутливим до проявів агресії. Р. Павелків підкреслює, що «перехід до підліткового віку супроводжується змінами умов, які впливають на особистісне становлення» [53]. У повсякденному житті, в сім'ї та школі часто можна чути такі зауваження: раніше був слухняним, а тепер став норовливим і навіть грубим; був спокійним, а тепер – неврівноваженим; був боязким і надмірно сором'язливим, а тепер –

самостійним і рішучим. Підлітковий вік є надзвичайно суперечливим, і деякі батьки не розуміють поведінку підлітків у цей період, не маючи уявлення, чому їхня дитина раптом стала егоїстичною, впертою та свавільною. Отже, розглянемо деякі основні характеристики підліткового віку детальніше, щоб зрозуміти причини і механізми виникнення агресії в цей період.

У підлітковому віці відбувається статеве дозрівання, що супроводжується значними гормональними змінами (зміни у фізичному тілі, виникнення несвідомого статевого потягу, а також емоційні коливання та підвищена чутливість). Підвищення рівня тестостерону у хлопців і естрогену у дівчат може впливати на емоційну стабільність і реакції на стресові ситуації, що може призводити до агресивної поведінки.

Підлітки часто стикаються з кризою ідентичності, що може викликати внутрішні конфлікти, підвищену тривожність і емоційну нестабільність. Це може спровокувати агресивні реакції як спосіб самоствердження або захисту власної особистості.

Особливості самоствердження підліткової особистості детально розглянуті у дослідженнях Л. Осмак. Вона вважає, що самоствердження є природним етапом соціалізації підлітка, який проявляється в його прагненні виділити та реалізувати свою «самість» (унікальність) у системі соціальних відносин. Дослідниця виділяє такі механізми самоствердження: центрацію, рольове самовизначення, ідентифікацію, автономність, «самість» і персоналізацію. За допомогою перших трьох механізмів підліток визначається зі своєю думкою і позицією, перевіряє свої здібності та можливості, а також пробує на собі різні соціальні ролі. Наступні механізми – автономність, «самість» і персоналізація – допомагають підлітку робити самостійні вибори, відповідально ставитися до навчання й ефективно представляти своє «Я» в соціальному просторі [11].

Важливим аспектом підліткового віку є пошук свого місця в суспільстві та прагнення до незалежності. Конфлікти з батьками, вчителями або однолітками можуть стати тригером агресивної поведінки, особливо коли підліток відчуває

себе незрозумілим або пригніченим. На думку Н. Пов'якель, тривале перебування молоді людини в конфліктній ситуації може призвести до спотвореного, амбівалентного ставлення до себе, що ускладнює їй можливість знайти адекватні способи самоствердження в соціальному середовищі. Л. Осмак досліджувала зміст і динаміку самоствердження підлітків у контексті різних сімейних умов: у тих, хто зростав у нормальних сімейних стосунках, у підлітків, які зазнали депривації сімейних зв'язків (позбавлені батьківської опіки), і у сиріт, вихованців інтернатів. Вона виявила, що в першій групі підлітків особистісне «Я» характеризується домінуванням соціально-особистісної ідентичності, що пов'язана з усвідомленням себе як активного учасника власних взаємодій. Ця форма самосвідомості полягає у виділенні власного «Я» як носія особистих якостей, певних потенціалів і схильностей, а також домінуванням ідентифікацій, що впливають на вибір соціальних ролей. У другій групі, яка включає підлітків з досвідом депривації та сиріт, спостерігається розмитість і дифузність образу власного «Я». У них домінує ситуативно-інтерактивна ідентичність, яка проявляється через поведінкові характеристики. Цим підліткам властиве відчуття низької самооцінки, слабкий самоконтроль і згасання процесу ідентифікації. Їхнє соціально-рольове самовизначення реалізується лише в контексті поточних, короткотривалих ситуацій, що відбуваються «тут і зараз» [57].

Досліджуючи процес становлення самосвідомості підлітків, І. Булах виявила, що постійні взаємодії з однолітками викликають у підлітків сильне бажання зайняти поважне місце серед них. Потреба в самоствердженні настільки велика, що підліток може піти на будь-які дії, аби здобути визнання однолітків: він може відмовитися від своїх поглядів і переконань або вчинити всупереч своїм моральним принципам. Ця потреба також може пояснити певні зміни в уявленні про себе (образі реального «Я»). Способи самоствердження підлітків змінюються залежно від історичної епохи та покоління. Наприклад, відомо чимало випадків, коли підлітки самостверджуються через зовнішність: то відрощують довге волосся, то роблять стильні стрижки, або взагалі голяться

наголо. Вибір одягу може коливатися між дуже вузьким стилем або, навпаки, носінням просторих, мішкуватих речей. У сучасності з'явилася нова тенденція: малювати на обличчі різні смужки, символи або зображення, наносити на тіло татуювання та символічні тексти. Також, як зазначає вчена, десь у середині підліткового віку у підлітків посилюється інтерес до власної особистості. Вони прагнуть утвердитися серед своїх ровесників і дуже чутливі до оцінок, які отримують від важливих для них людей. При цьому вони очікують, що ці оцінки будуть збігатися з їхніми власними уявленнями про себе. Це свідчить про те, що їх хвилюють як психологічні аспекти взаємовідносин з іншими, так і внутрішнє усвідомлення власної особистості [11].

Завершення дитинства і перехід у дорослість, пов'язаний з розвитком у підлітка критичного та рефлексивного мислення. Це є визначальною особливістю його психіки в цей період. Підліткове мислення часто формується на основі формальної логіки, яка стає домінуючою силою в їхньому свідомому житті. Підліток відчуває тиск цієї логіки, яка вимагає чітких і однозначних відповідей на всі питання: істина або брехня, так чи ні. Це призводить до тенденції до максималізму, коли підліток може жертвувати дружбою та вступати в конфлікти з близькими, оскільки складність і суперечливість людських стосунків не завжди вписується в рамки його логічного мислення. Він готовий відкинути все, що не відповідає цій логіці, адже вона стає основним критерієм його суджень і оцінок. Хоча підлітки вже здатні до абстрактного мислення, їхні механізми самоконтролю й оцінки ризиків ще не повністю розвинуті. Це може сприяти імпульсивності та недостатньому розумінню наслідків своїх дій.

Варто також зазначити, що підлітки піддаються впливу медіа, де часто романтизується або популяризується агресивна поведінка. Це може стати зразком для наслідування і вплинути на їхню поведінку в реальному житті.

Отже, коли ми говоримо про підлітковий період розвитку людини, слід враховувати, що це складний і непростий етап. Складність цього періоду полягає не лише в особливостях, згаданих вище, але насамперед у пубертатній кризі, кризі ідентичності підлітка. Успішне подолання цих криз є однією з ключових

умов формування правильної, просоціальної та неагресивної поведінки підлітка в майбутньому.

Важливими для нашого дослідження є спроби створення типології агресивної поведінки серед підлітків. Незважаючи на різноманітність особистісних характеристик і поведінкових особливостей агресивних підлітків, їх об'єднують деякі спільні риси. Зокрема, це бідність ціннісних орієнтацій, їх примітивність, відсутність захоплень та духовних запитів, обмеженість і нестійкість інтересів, включно з пізнавальними. У таких дітей зазвичай спостерігається низький рівень інтелектуального розвитку, схильність до копіювання, недостатньо розвинені моральні уявлення. Вони часто проявляють емоційну грубість і озлобленість як по відношенню до однолітків, так і до дорослих. Цим підліткам притаманна крайня самооцінка (або надзвичайно позитивна, або надзвичайно негативна), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, а також труднощі у вирішенні складних ситуацій, що призводить до переважання захисних механізмів над іншими способами реагування. Однак серед агресивних підлітків є і ті, хто добре розвинений як інтелектуально, так і соціально. Для них агресія стає засобом підвищення престижу, демонстрації своєї незалежності та дорослості. Тому для розуміння причин і характеру агресивної поведінки підлітків необхідно створити певну класифікацію або умовну типологію.

Не випадково, що спроби створити таку типологію неодноразово здійснювалися як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. Деякі дослідники вважають за необхідне базувати її на психофізіологічних відмінностях дітей, тоді як інші беруть за основу особливості їхнього психосоціального розвитку. Наприклад, можна виділити групи підлітків, де до першої належать діти з психопатичними рисами характеру; до другої – ті, хто має затримки розумового розвитку; і нарешті, до третьої – підлітки без патологічних відхилень, але які зазнали неправильного виховання або бездоглядності, що призвело до формування впертості, всюдозволеності, а внаслідок цього – агресивності та інших форм девіантної поведінки.

Науковець І. Невський класифікує важких підлітків, виходячи з типів їх поведінки, на такі групи:

1. Педагогічно занедбані. До цієї категорії належать учні, які не справляються з навчанням і порушують дисципліну.
2. Соціально занедбані. Це переважно підлітки, які є пасивними або активними дезорганізаторами.
3. Правопорушники. Цей тип включає підлітків, які займаються бродяжництвом, хуліганством, або злодійством.
4. Підлітки, які відхиляються від норми через стан здоров'я. Сюди входять психічно нестійкі підлітки, а також ті, хто страждає на психічні або соматичні захворювання [12].

Н. Максимова розрізняє типи важковиховуваних підлітків залежно від причин, що викликають їх опір педагогічним впливам:

1. Недостатньо розвинені особистісні структури, низький рівень моральних уявлень і відсутність соціально схвалюваних навичок поведінки (педагогічна занедбаність).
2. Особливості розвитку вищої нервової діяльності (акцентуації характеру, емоційна нестабільність, імпульсивність тощо).
3. Невмілі або неправильні виховні впливи (ситуативна важковиховуваність).
4. Функціональні зміни в особистості (власне важковиховуваність) [12].

Ознаки педагогічної занедбаності, які свідчать про те, що підліток не здатний сприймати соціально-педагогічні впливи, виділяє дослідник В. Баженов. До цих ознак відносяться:

- проблеми в мотиваційній сфері та сфері потреб: відсутність позитивних орієнтацій або переважання негативних уявлень про життя;
- нездатність адекватно обирати засоби для досягнення цілей через нерозвиненість цих засобів, нерозбірливість у їх виборі, або недостатній розвиток почуття обов'язку і відповідальності;

- нездатність приймати відповідальні рішення самостійно через невпевненість або, навпаки, надмірну самовпевненість;
- безвідповідальність і неспроможність виконувати власні рішення, завдання від старших чи колективу товаришів;
- невміння адекватно оцінювати результати своєї поведінки та вчинків, відсутність критичного підходу, не сформовані соціально значущі критерії для оцінки і самооцінки;
- нездатність закріплювати позитивні результати та способи моральної діяльності у власному досвіді, переважання шкідливих звичок [12].

Аналіз даних щодо статевих, вікових та індивідуальних особливостей агресивної поведінки підлітків дозволив класифікувати їх відповідно до типів поведінки та системи цінностей, притаманних кожному підлітку. Можна виділити чотири умовні групи підлітків на основі типу їх поведінки та спрямованості особистості:

Перша група включає підлітків з стійкими аномальними й аморальними потребами, що проявляються у споживацькому способі життя, спотворених цінностях і відносинах. Для них характерні егоїзм, байдужість до почуттів інших, відсутність авторитетів. Вони часто проявляють цинізм, грубість, запальність і агресію, переважно в фізичній формі.

Другу групу формують підлітки з деформованими потребами та цінностями. Незважаючи на те, що у них є певні інтереси, вони відрізняються сильним індивідуалізмом і прагненням домінувати над слабшими та молодшими. Їх характерні риси включають імпульсивність, часту зміну настрою, брехливість і дратівливість. Вони мають спотворене уявлення про те, що таке мужність і дружба, і отримують задоволення від чужого страждання. Їхня агресивність проявляється у фізичному насильстві, але тільки коли вони відчувають свою перевагу над тими, хто слабший.

Третю групу утворюють підлітки, у яких спостерігається конфлікт між деформованими і позитивними потребами та цінностями. Вони мають вузьке коло інтересів, схильні до лицемірства і брехні, апатичні та не орієнтовані на

досягнення успіху. Їхня агресивність зазвичай проявляється через непрямі та вербальні способи.

Четверту групу складають підлітки, у яких потреби тільки трохи деформовані, але які мають відсутність чітких інтересів і обмежене коло спілкування. Вони часто є безвольними та недовірливими, намагаються здаватися сильнішими перед друзями. Їхні характерні риси – боягузливість і мстивість. В їх поведінці домінують вербальна агресивність і негативізм.

Таким чином, соціально-психологічні особливості підліткового віку виявляються через складний комплекс змін, які охоплюють фізичні, психологічні та соціальні аспекти. Підлітковий період характеризується значними внутрішніми трансформаціями, пов'язаними зі статевим дозріванням та переходом від дитинства до дорослості. Цей період є кризовим і вимагає від підлітка пристосування до нових соціальних ролей і вимог. Внутрішні зміни, такі як гормональні коливання і розвиток критичного мислення, часто супроводжуються емоційними та поведінковими проблемами, включаючи агресію. Особливості самоствердження підлітків, зокрема через механізми концентрації, рольового самовизначення, ідентифікації, автономності, «самість» і персоналізації, також суттєво впливають на їхню поведінку. Взаємодії з однолітками та прагнення до соціального визнання часто підштовхують підлітків до порушення моральних і соціальних норм. Дослідження показують, що підлітки можуть проявляти агресивність через різні причини, такі як психопатичні риси, соціальна депривація або неправильне виховання. Типології агресивної поведінки серед підлітків вказують на різні категорії, які варіюються від фізичної агресії до вербальної і негативізму, в залежності від їхніх особистих і соціальних характеристик. Підлітки можуть відрізнятися за типом агресії, що визначається їхнім соціально-психологічним розвитком і середовищем, у якому вони перебувають. Успішний вихід з підліткової кризи й ефективна соціалізація можливі лише через розуміння та підтримку цих складних процесів розвитку, що сприяє формуванню здорових соціальних і особистісних навичок.

1.3 Чинники агресивної поведінки підлітків

Різні форми агресії є звичними для більшості дітей. Проте відомо, що у деяких дітей агресія не лише зберігається, але й посилюється, перетворюючись на стійку рису характеру. Це призводить до зниження їхнього потенціалу, обмеження можливостей для повноцінного спілкування та порушення особистісного розвитку.

Варто зазначити, що агресивна поведінка, як і багато інших психічних явищ, не з'являється раптово. Багато науковців, що досліджують цю сферу, зосереджували свої зусилля на виявленні її психологічних причин.

Так, професорка О. Цільмак дуже вдало охарактеризувала психологічні детермінанти агресивної поведінки. Вона вважає, що виникнення агресії зумовлене впливом певних об'єктивних і суб'єктивних факторів. Серед них вона виділяє кілька ключових груп.

1. Індивідуально-психологічні детермінанти: це особистісні риси, які мають негативний характер, такі як негативізм, жадібність, жорстокість, хитрість, заздрість, інтелектуальна неповноцінність, слабка воля, емоційна нестабільність, ригідність, підозрілість тощо. Сюди ж входять особистісні установки, які знецінюють моральні та правові норми, наявність ексцентричних переконань (наприклад, параноїдальні ідеї) та відсутність позитивних життєвих цілей. Також важливими є інтенсивні негативні емоції, такі як гнів, лють або образа, які не знаходять свого виходу.

2. Психофізіологічні детермінанти: тут мова йде про переважання моторної активності над розумовою та сенсорною, наявність невротичних реакцій, а також переважання процесів збудження над гальмуванням. Важливими є також нездатність витримувати тривале емоційне напруження та монотонність.

3. Психофізичні детермінанти: це хронічні та соматичні захворювання, психічне й фізичне виснаження, черепно-мозкові травми, зокрема ушкодження

певних ділянок головного мозку, таких як амігдала і венстромедіальні ядра гіпоталамуса.

4. Психолого-педагогічні детермінанти: агресія може виникати через психологічну некомпетентність особи, відсутність індивідуального підходу до неї, неадекватність виховних заходів, байдужість, нетактовність і дратівливість оточуючих, занижену оцінку її діяльності, блокування особистісного розвитку, відмову у своєчасній допомозі та нерозуміння її емоційного стану. Крім того, важливим є і навчання агресивній поведінці або жорстоке ставлення з боку батьків.

5. Соціально-психологічні детермінанти: це несприятливі умови взаємодії з оточенням, як у родині, так і в професійному житті, прагнення уникнути тиску обов'язків та вимог, образа на долю чи конкретних людей. Особливу роль відіграє важкий емоційний клімат у родині, зокрема алкоголізм близьких, нерозуміння з боку інших та систематичні конфлікти [70].

Більшість науковців (соціологів, психологів і педагогів) вважають, що на розвиток і поведінку підлітків негативно впливають такі зовнішні чинники, як негативні суспільні процеси, ситуація в родині та її атмосфера, а також проблеми, пов'язані з внутрішнім життям у школі [24].

До факторів, що сприяють підвищенню агресивності серед підлітків, належить погіршення соціальних умов їхнього життя, зокрема ізоляція дітей від дорослих і однолітків поза межами школи. Діти та підлітки проводять дедалі більше часу вдома за гаджетами, відмовляючись від живого спілкування з однолітками. У результаті, ізолюючись у чотирьох стінах, вони поступово втрачають навички дружби, любові, конфліктів і примирення, тому природна агресивність не знаходить виходу і не коригується соціумом. Сучасні діти все частіше залишаються у світі своєї родини та масової культури, яка виховує їх через екрани телевізорів і гаджетів, не завжди впливаючи позитивно.

Варто також зауважити, що відсутність можливості брати участь у позашкільних заходах, спортивних секціях або інших соціальних активностях через економічні обмеження (війна, складні матеріальні можливості сім'ї тощо)

ізолює дітей від соціуму, що знижує їхні навички соціалізації і призводить до агресивних реакцій як способу самозахисту.

Через те, що діти після школи часто залишаються самотніми, підвищена батьківська опіка стає надмірною, а можливості «вчитися життя» у дворі позбавлені, можна стверджувати, що соціальні умови життя дітей погіршилися.

Основним мікросоціальним фактором розвитку особистості, на думку І. Гайдамашко, є сім'я, адже саме вона забезпечує дитині первинну соціалізацію. У родині дитина засвоює моделі та норми поведінки, на прикладі взаємодії з близькими людьми вчиться будувати стосунки з іншими. Тому помилки у сімейних взаємовідносинах є одним із ключових чинників, які можуть призводити до виникнення агресивної поведінки у підлітків [14]. Реакції батьків на неправильну поведінку, характер їхніх відносин з дітьми, рівень гармонії або конфліктів у сім'ї, а також взаємодія з братами чи сестрами – все це може впливати на розвиток агресивної поведінки дитини як у сімейному колі, так і за його межами, а також формувати її стосунки з іншими людьми в дорослому віці.

Перед тим як заглибитися у сімейні взаємини, варто зазначити, що структура сім'ї, тобто чи є вона повною або неповною, також може впливати на агресивність дітей. Ця характеристика пов'язана з тими аспектами сімейного життя, які можуть вплинути на розвиток агресії – чи живуть обоє батьків разом з дитиною, і яким є характер їхніх стосунків. Постійні конфлікти між батьками або розлучення можуть спричинити в дітей почуття нестабільності й емоційного дискомфорту. Діти часто сприймають ці ситуації як загрозу своїй безпеці, що може виявлятися у вигляді агресивної поведінки. О. Замашкіна в статті «Система роботи фахівця соціономічної сфери щодо профілактики агресивної поведінки підлітків» зазначає, що негативні відносини між батьками (особливо коли батьки розлучаються) руйнують внутрішній світ дитини, роблять її поведінку нестабільною, знижують здатність контролювати свої дії, що в результаті призводить до прояву внутрішньої напруги в суспільстві. [23].

В. Лютий вважає, що ключовими чинниками сімейного виховання, які сприяють розвитку девіантної поведінки у дітей, зокрема агресивних проявів, є

виховання в аморальній та конфліктній обстановці, недостатній або неправильний педагогічний вплив, емоційна відстороненість дитини та жорстоке ставлення до неї. Автор виділяє чотири типи сімей, в яких такі умови сприяють формуванню девіантної поведінки у дітей:

1. Кримінальні та аморальні сім'ї, де батьки схильні до злочинної чи аморальної поведінки.
2. Конфліктні сім'ї, де стосунки між подружжям чи іншими родичами постійно супроводжуються конфліктами.
3. Сім'ї з обмеженими виховними можливостями, як-от неповні, багатодітні родини.
4. Педагогічно некомпетентні сім'ї, де батьки мають неправильний підхід до виховання або використовують неприпустимі методи [38].

Виховання в таких умовах може призвести до педагогічної занедбаності дитини, підвищення рівня агресивності, тривожності та пошуку емоційної підтримки й зразків для наслідування поза межами сім'ї.

Патерсон і його колеги запропонували модель, яка показує зв'язок між стилем батьківського виховання та агресивністю дитини. Одним із ключових аспектів цієї моделі є недосконалі методи дисципліни. Це означає, що батьки діють непередбачувано і непослідовно при виборі покарань за небажану поведінку. Такий підхід створює умови для того, щоб дитина навчилася використовувати силу для захисту своїх інтересів. Коли батьки не можуть ефективно навчити дитину дотримуватися загальноприйнятих правил, у неї формуються звички непокори і пустощів, а іноді й агресивної поведінки. З часом цей стиль взаємодії стає основним у стосунках з іншими людьми [27].

О. Замашкіна наголошує, що стиль сімейного виховання, рівень єдності в родині та стосунки між братами і сестрами мають великий вплив на розвиток агресивної поведінки у підлітків. Родина може як демонструвати моделі агресивної поведінки, так і підтримувати їх. Вірогідність агресії у підлітків часто залежить від того, чи стикаються вони з проявами агресії вдома. Жорстокість і насильство можуть проявлятися у фізичній, психологічній або моральній формі.

Психологічна травма часто виникає через відсутність тепла від батьків, різку або грубу критику, образи чи залякування. При напружених стосунках між батьками у підлітка формується почуття образи та ненависті, розвивається байдужість, лінь і відраза до батьківського впливу, що може призвести до відкритого опору. Якщо у дитини погані стосунки з батьками і вона не відчуває їхньої підтримки, це може призвести до того, що вона потрапить у кримінальне середовище. Такі умови порушують структуру особистості, поведінки та соціальної сутності дитини. Озлобленість підлітка може проявитися у вигляді акцентуацій характеру [24]. Отже, якщо батьки не надають дитині достатньої уваги, любові або підтримки, це може призвести до того, що дитина шукатиме уваги за допомогою агресивних дій, навіть якщо ці дії мають негативні наслідки.

Варто також акцентувати увагу на економічних труднощах, що проявляються через різні аспекти життя сім'ї та дитини і є одним із факторів, які можуть сприяти розвитку агресивної поведінки серед сучасних підлітків. Економічні проблеми часто призводять до стресу та напруженості в сім'ї. Батьки, які стикаються з фінансовими труднощами, можуть бути більш дратівливими, менш терплячими та менш емоційно доступними для своїх дітей. Ця атмосфера негативно впливає на емоційний стан підлітка, який може проявляти свою фрустрацію через агресивну поведінку.

Дослідження показують, що діти з малозабезпечених сімей можуть відчувати дефіцит базових потреб, таких як якісне харчування, одяг, умови проживання або навчальні матеріали. Це може призводити до почуття несправедливості та соціальної ізоляції, особливо якщо підліток бачить, що його однолітки мають доступ до речей, які йому недоступні. Виникає почуття заздрості, яке може проявлятися через агресію.

Підлітки з малозабезпечених сімей часто стикаються з осудом або знущаннями з боку однолітків, що призводить до почуття сорому та меншовартості. У відповідь на соціальний тиск вони можуть ставати агресивними, захищаючи свою гідність або намагаючись компенсувати відчуття меншовартості.

Економічні труднощі можуть обмежувати доступ дитини до позашкільних заходів, спортивних секцій, гуртків або культурних заходів, що важливі для соціалізації та розвитку. Без цих можливостей підліток може відчувати брак позитивного часу з користю, що може призвести до нудьги, фрустрації і, як наслідок, агресивної поведінки.

Постійний фінансовий тиск може викликати у батьків хронічний стрес, який вони мимоволі передають дітям. Підлітки, що живуть в умовах постійної нестабільності, можуть відчувати себе незахищеними, що підвищує рівень тривожності і, як результат, схильність до агресивних реакцій.

Отже, економічні труднощі створюють умови, в яких підлітки стикаються з підвищеним рівнем стресу, соціальною ізоляцією та обмеженням можливостей для особистісного розвитку. Усе це може спонукати їх до агресивної поведінки як способу вираження своїх емоцій або захисту від негативного впливу оточення.

Ще одним чинником, що впливає на появу агресивної поведінки серед підлітків є неувага сім'ї та школи до нервово-психічного стану дитини. Часто психологічні проблеми, такі як тривожність, депресія або гіперактивність, залишаються непоміченими або неадекватно лікуються. Без необхідної підтримки ці стани можуть проявлятися у вигляді агресії, оскільки дитина не знає інших способів справлятися зі своїми емоціями. Окрім того, варто зауважити, що ігнорування емоційних потреб дитини з боку батьків або вчителів може призвести до того, що дитина не вміє правильно виражати свої почуття, і агресія стає для неї єдиним доступним способом проявити свій стан. Так, науковиця О. Замашкіна пише, що приховані неврози та прикордонні розлади можуть змушувати підлітків шукати способи зменшення тривоги через тютюнопаління, алкоголь, наркотики або легкі сексуальні зв'язки [23].

Варто наголосити, що батьки не є єдиним джерелом негативної оцінки, що може призвести до депресії. Підлітки часто піддаються впливу своїх однолітків, особливо в віці, коли формується почуття належності до певної групи.

Підлітки вчаться різним моделям поведінки, як позитивним, так і негативним, через взаємодію з іншими людьми. Належність до групи є важливою для підлітків, оскільки:

1. По-перше, це задовольняє їхню потребу в безпеці, яка є ключовим завданням цього віку. Підлітки відчують захищеність, будучи частиною групи.

2. По-друге, спілкування в групі допомагає їм вирішувати різні проблеми й уникати самотності, властивої депресії. Вони розуміють, що їхні труднощі не є унікальними, і що інші також стикаються з подібними проблемами.

3. По-третє, група відображає суспільство в мініатюрі і показує тиск однолітків. У групі можна спостерігати й аналізувати систему взаємин і зв'язків, що зустрічаються в реальному житті. Це дозволяє підліткам вивчати психологічні особливості спілкування та поведінки як інших людей, так і самих себе, у безпечних умовах, що може бути важко помітити в реальних життєвих ситуаціях.

Якщо в групі прийняті агресивні моделі поведінки, дитина може почати діяти агресивно, щоб бути прийнятою в колективі. Однолітки можуть бути безжальними у своїх насмішках над підлітками, які відрізняються від інших. Через це відсутність підтримки з боку однолітків, низька соціальна компетентність і самотність стають важливими чинниками підліткової депресії, особливо серед дівчат. Негативна атмосфера в родині може змусити підлітків з низькою самооцінкою, слабкими міжособистісними навичками й агресивною поведінкою приєднуватися до групи однолітків, де їхнє соціальне середовище погіршується. Вони часто не можуть конструктивно вирішувати проблеми і відштовхуються однолітками через свою неадекватну поведінку. Неприйняття з боку однолітків лише посилює негативні уявлення про себе та поглиблює депресію.

Варто звернути увагу на таку психолого-соціальну проблему у середовищі підлітків як булінг. Булінг досліджували багато вчених, таких як Д. Олвеус, П. Хайнеман, В. Бегас та інші. Незважаючи на значний обсяг досліджень, проблема булінгу залишається актуальною та потребує активного вирішення,

особливо серед дітей та молоді. Булінг можна описати як форму психічного насильства, яка включає цькування, дискримінацію, пошкодження майна та фізичне насильство щодо іншої особи. Це тривалий процес жорстокого ставлення, при якому одна людина (або дитина) постійно завдає шкоди іншій людині, яка не може захиститися. Булінг є деструктивною поведінкою, при якій агресор здійснює насильницькі дії, щоб отримати психологічне або фізичне задоволення [22; 37; 41].

Основними рисами булінгу є: агресивна поведінка та насильство; систематичність (булінг не є разовим випадком; це регулярний процес); влада та фізична сила (нерівність у владі між агресором і жертвою); свідомість і навмисність (є свідомо спланованим і навмисним актом агресії) [62; 65]. Мотиви, які можуть спричиняти булінг, включають помсту, заздрість, бажання підкорити інших, прагнення стати лідером, нейтралізацію конкурентів, різницю в цінностях і поглядах, відсутність толерантності, агресивну або жертвенну поведінку, брак хобі і відпочинку, бажання принизити когось або самоствердження [56].

Булінг значно впливає на розвиток агресивної поведінки підлітків, як серед жертв, так і серед самих булерів. Жертви булінгу часто відчують безпорадність, страх і приниження, що можуть призвести до накопичення внутрішньої напруги та гніву. Згодом цей невисловлений гнів може проявитися у вигляді агресивної поведінки, як спосіб захисту або спроби відновити почуття власної гідності. У деяких випадках, жертви можуть почати проявляти агресію до інших, намагаючись перевести свою роль з пригноблених на домінуючих. З іншого боку, булери, які систематично використовують агресію як засіб досягнення своїх цілей, зміцнюють ці моделі поведінки, вважаючи агресію ефективним способом вирішення конфліктів і підвищення свого статусу. Це закріплює агресивну поведінку як норму, яку вони можуть переносити у свої подальші взаємини, і навіть у доросле життя. Таким чином, булінг створює замкнене коло агресії, де обидві сторони – і булери, і жертви – можуть підкріплювати свої агресивні тенденції, що негативно впливає на їхній соціальний і емоційний розвиток.

Один з основних способів, за допомогою якого діти і підлітки дізнаються про соціальні норми, обмеження та санкції за їх порушення, — це засоби масової інформації (ЗМІ). ЗМІ допомагають молодим людям зрозуміти, які норми і правила діють у суспільстві, і ознайомлюють їх з наслідками порушення цих норм. Основний механізм дорослішання полягає в освоєнні цінностей, правил і моделей поведінки. Підліток, обираючи, як себе вести і взаємодіяти з навколишнім світом, звертає увагу на те, як ефективно демонструються різні варіанти поведінки і наскільки легко їх можна повторити. Одним із важливих інструментів у процесі соціалізації є засоби масової інформації (фільми, телевізійні програми, відеоігри та соціальні мережі). Так, О. Коломієць, вважає, що важливим соціально-психологічним чинником агресивної поведінки є вплив мас-медіа. Учений зазначає, що показ агресивної поведінки в медіа може впливати на людей різними способами. По перше, спостереження за різними проявами агресії підвищує ймовірність агресивних реакцій. По друге, поведінка, продемонстрована в медіа, стає зразком для наслідування в реальному житті. Важливо, що глядачі, які багато разів спостерігають сцени насильства в медіа, починають до них звикати; психіка включає захисні механізми, які допомагають уникати такої інформації або забувати її через витіснення. У підсумку, це може призвести до засвоєння нових форм агресивно-насильницької поведінки через соціальне навчання [31].

Для того, щоб підліток міг освоїти нові зразки поведінки, повинні бути виконані певні умови:

1. Невдачі та дискомфорт: Підліток має відчувати невдачу в своїх спробах соціальної взаємодії та психологічний дискомфорт, що спонукає його шукати нові способи самовираження.

2. Успішність зразка: Важливо, щоб зразок поведінки, який він хоче наслідувати, демонстрував очевидні успіхи і мав високу соціальну цінність. Це також повинно бути привабливим і емоційно насиченим.

3. Легкість копіювання: Зразок поведінки має бути таким, що легко відтворюється.

Також важливо, що при наслідуванні зовнішніх ознак поведінки, підліток може приймати і мотиви, цінності та світогляд, які стоять за цим зразком.

Отже, можна зробити висновок, що засоби масової інформації є ключовим джерелом для демонстрації різних моделей поведінки. Засоби масової інформації, будучи доступним і широко використовуваним джерелом інформації, мають як позитивний, так і негативний вплив. Сучасні підлітки проводять багато часу перед телевізором, слухаючи радіо або користуючись Інтернетом, що може зробити їх «заручниками» медійного впливу. Психіка підлітків, особливо в період пубертату, є дуже нестабільною. Вони часто змінюють свої переконання й інтереси, сподіваючись на підтримку дорослих. Однак, якщо дорослі не розуміють їх або карають, підлітки можуть шукати кумирів у медійних героїв – персонажів з фільмів, ігор або музики. Поведінка цих героїв часто стає моделлю для наслідування, але, на жаль, багато з них є негативними персонажами. Таке наслідування може проявлятися у вигляді одягу, манери спілкування або поведінки. Підлітки, протестуючи проти правил і норм, намагаються проявити свою індивідуальність, але часто не усвідомлюють, що їхні дії можуть зашкодити іншим. Сучасні медіа часто зображують насильство і жорстокість, що стає звичним для підлітків. Це може призвести до зниження порогу критичності до агресивних дій і збільшення правопорушень серед молоді.

Підсумовуючи розгляд чинників агресивної поведінки підлітків, можна стверджувати, що їх формування залежить від комплексу взаємопов'язаних факторів, які включають вплив сім'ї, соціального середовища, медіа та особистісних особливостей. Негативні стосунки в родині, непослідовні методи виховання, емоційна відчуженість, а також агресивні моделі поведінки, які підлітки спостерігають у медіа, сприяють посиленню агресивності. Крім того, соціальна ізоляція, відсутність підтримки з боку однолітків і неприйняття їхнього оточення часто підштовхують підлітків до демонстрації агресивної поведінки як способу самоствердження або захисту. Медіа, будучи потужним інструментом соціалізації, не тільки транслюють зразки поведінки, але й можуть

сприяти укоріненню агресивних тенденцій, особливо якщо такі моделі подаються як успішні чи привабливі. Як наслідок, всі ці фактори взаємодіють і створюють умови, в яких агресивна поведінка підлітків може стати засобом вирішення їхніх внутрішніх конфліктів і проблем у стосунках із соціумом.

Висновки до розділу

Проведений теоретичний аналіз наукової психолого-педагогічної літератури засвідчив, що агресивність, як соціально-психологічний феномен, є складовою частиною людської особистості, яка може мати як конструктивний, так і деструктивний характер.

З'ясовано, що агресія – це складний багатоаспектний феномен, який включає в себе різні форми поведінки, спрямовані на заподіяння шкоди іншій особі або групі осіб. Вона може проявлятися як на фізичному рівні (насильство, бійки, вандалізм), так і на психологічному (образи, приниження, цькування, словесні погрози). Агресія може бути свідомою та навмисною, тобто мати за мету завдати шкоди або дискомфорту, або ж несвідомою, коли дії не мають на меті конкретного агресивного результату, але все ж призводять до негативних наслідків для інших.

Доведено, що агресивні прояви – це, насамперед, зовнішні форми поведінки, які виражаються в діях, що завдають шкоди або збитків як живим істотам, так і неживим об'єктам. Такі прояви також можуть слугувати способом психологічного захисту, і тому їх можна розглядати як невідпрацьований захисний механізм або неконструктивну, неадекватну поведінку.

Визначено, що агресивна поведінка представляє собою активні та явні дії агресора, які завжди завдають іншій людині фізичної або моральної шкоди. Ці дії можуть проявлятися у різних формах, від образливих висловлювань до жорстокого фізичного насилля.

Агресивність підлітків є складним соціально-психологічним феноменом, що формується під впливом багатьох факторів, як індивідуальних, так і

соціальних. Підлітковий вік супроводжується суттєвими внутрішніми змінами, зумовленими статевим дозріванням і переходом від дитинства до дорослого життя. Цей період є кризовим, оскільки підліток має адаптуватися до нових соціальних ролей і вимог. Соціально-психологічні особливості підліткового віку, зокрема емоційна нестабільність, прагнення до самоствердження та соціалізації, значною мірою впливають на прояви агресивної поведінки. Важливими детермінантами агресії є як зовнішні, так і внутрішні чинники, включаючи родинне виховання, негативний вплив медіа, низьку соціальну підтримку та індивідуально-психологічні риси підлітків. Взаємодія цих чинників, у поєднанні з критичними умовами розвитку, такими як конфлікти в сім'ї, відсутність адекватних моделей поведінки та емоційне відчуження, сприяють формуванню агресивної поведінки у підлітків.

Отже, комплексне розуміння та адресний підхід до вирішення цієї проблеми є необхідними для зниження рівня підліткової агресії, що вимагає участі як родини, так і соціальних інституцій.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ПОДОЛАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

2.1. Методика проведення емпіричного дослідження

Дослідження соціально-психологічних аспектів агресивності у підлітків під час війни здійснювалося згідно з поставленою метою та визначеними завданнями.

В якості респондентів в дослідженні взяли участь 45 учнів 8-х класів Комунального закладу загальної середньої освіти «Ліцей № 9 Хмельницької міської ради» віком 13-14 років.

У дослідженні нами був використаний наступний діагностичний інструментарій: методика «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Дарки (адаптація А. Осницького) [40.], тест «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера [40], методика «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк) [60], 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (16PF) [59].

Охарактеризуємо ці методики детальніше.

1. Методика «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Даркі (адаптація А. Осницького) дозволяє визначити домінуючу форму агресії у підлітків. Ми використовували цей метод для оцінки загального рівня ворожості та агресивності у досліджуваних. У методику включено ситуації, що виникають у процесі взаємодії індивіда з членами сім'ї, під час навчання або роботи. Вона досліджує основні деструктивні тенденції, взаємини, негативні емоції та оцінки подій.

Тест містить 75 тверджень і дозволяє визначити такі показники: фізична агресія, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини.

Також тест дозволяє визначити два додаткові показники: індекс агресії та ворожості. Перший індекс розраховується як сума шкал фізичної агресії, вербальної агресії та роздратування, а другий – як сума шкал підозрілості та образи. Результати аналізуються за допомогою підрахунку балів, які визначають рівень вираженості кожної з характеристик у підлітків. Кожне питання у цій методиці стосується лише однієї форми агресії і сформульоване так, щоб мінімізувати вплив суспільного схвалення відповідей.

2. Тест «Оцінка агресивності в стосунках», розроблений А. Ассінгером, дозволяє оцінити, наскільки людина коректна у взаєминах з колегами та наскільки легко їй вдається спілкуватися з ними. Крім того, цей тест допомагає визначити рівень агресивності у спілкуванні, що дозволяє зрозуміти схильність людини до конфліктів.

Методика складається з 20 тверджень, кожне з яких має три варіанти відповідей. Досліджуваний має обрати варіант, який найкраще відповідає його думці. Для підрахунку результатів слід підсумувати номери вибраних відповідей:

- 45 і більше балів – особа проявляє надмірну агресію;
- 36-44 бали – людина демонструє помірну агресивність;
- 35 і менше балів – люди є надто миролюбними.

Якщо за сімома і більше питаннями особи набрали по три бали, а менш ніж за сімома питаннями – по одному балу, це свідчить про те, що їхні сплески агресії мають більше руйнівний, ніж конструктивний характер. Вони схильні до необдуманих дій та участі в жорстких суперечках. Їхнє ставлення до людей зневажливе, і такою поведінкою вони часто провокують конфлікти, яких могли б уникнути. Якщо ж досліджувані набрали по одному балу за сімома і більше питаннями, а менш ніж за сімома – по три бали, це свідчить про надмірну замкнутість. Це не означає, що вони не відчувають агресії, але вони настільки ретельно її стримують, що це може бути неприродним.

3. Адаптована методика «Самооцінка психічних станів» базується на оригінальній методиці Г. Айзенка та складається з 40 питань. Вона призначена

для оцінки таких особистісних характеристик, як рівень тривожності, агресивності, фрустрації та ригідності.

Усі твердження, включені до методики і що описують психологічні стани особистості, поділені на чотири групи: 1 група: питання 1-10 – стосуються тривожності; 2 група: питання 11-20 – стосуються фрустрації; 3 група: питання 21-30 – стосуються агресивності; 4 група: питання 31-40 – стосуються ригідності.

Відповіді учасників класифікуються відповідно до кожної з цих груп, після чого проводиться підрахунок частоти прояву кожного психологічного стану в межах відповідної групи. На основі отриманих даних робиться висновок про рівень тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності у досліджуваних.

Тривожність: 0-7 балів: низький рівень тривожності; 8-14 балів: середній рівень тривожності; 15-20 балів: високий рівень тривожності.

Фрустрація: 0-7 балів: висока самооцінка, стійкість до невдач, не боїться труднощів; 8-14 балів: середній рівень фрустрації; 15-20 балів: низька самооцінка, уникає труднощів, боїться невдач, остерігається конфліктів та гострих суперечок.

Агресивність: 0-7 балів: низький рівень агресивності; 8-14 балів: середній рівень агресивності; 15-20 балів: високий рівень агресивності.

Ригідність: 0-7 балів: ригідність відсутня; 8-14 балів: середній рівень ригідності; 15-20 балів: сильно виражена ригідність.

4. 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (16PF). Щоб мати можливість прогнозувати поведінку людини в різних ситуаціях, психологи намагаються вимірювати основні, або універсальні риси особистості. Ці риси зазвичай відносять до найзагальніших структурно-динамічних характеристик стилю діяльності. Перша спроба виділити такі риси і створити з них систему особистісних характеристик була здійснена співробітниками Іллінойського університету під керівництвом Р. Кеттелла в процесі розробки групи багатофакторних особистісних опитувальників. Р. Кеттелл інноваційно застосував метод факторного аналізу для створення особистісних

опитувальників, орієнтуючи його не лише на зменшення розмірності даних, а на виявлення основних, причинних рис особистості.

Особистісний опитувальник Р. Кеттела 16PF використовується нами для виявлення показників, які можуть бути детермінантами агресії у підлітків. Ця методика допоможе визначити, як початкові риси особистості пов'язані з агресивною поведінкою.

Методика 16PF Р. Кеттела містить 105 запитань, на які потрібно відповісти, вибираючи з наданих варіантів. Результати обробляються відповідно до ключа тесту.

Особистісний опитувальник Р. Кеттела 16PF включає таку сукупність «полярних» факторів: 1) фактор А: «товариськість – замкнутість»; 2) фактор В: «розвинене мислення – обмежене мислення»; 3) фактор С: «емоційна стійкість – емоційна нестійкість»; 4) фактор Е: «домінантність – підпорядкування»; 5) фактор F: «безтурботність – розважливність»; 6) фактор G: «висока нормативність поведінки – низька»; 7) фактор Н: «сміливість – боязкість»; 8) фактор І: «чутливість – жорсткість»; 9) фактор L «підозріливість – довірливість»; 10) фактор М: «мрійливість – практичність»; 11) фактор N: «дипломатичність – прямолінійність»; 12) фактор О: «схильність до почуття провини – спокійна самовпевненість»; 13) фактор Q1: «радикалізм – консерватизм»; 14) фактор Q2: «самодостатність – соціабельність»; 15) фактор Q3: «високий самоконтроль – низький самоконтроль»; 16) фактор Q4: «напруженість – розслабленість».

Отже, ми провели опис і обґрунтування методів і технік, які застосовувалися в нашому емпіричному дослідженні для оцінки соціально-психологічних характеристик агресивних проявів у підлітків під час війни.

2.2 Аналіз та інтерпретація результатів емпіричного дослідження

З метою проведення емпіричного дослідження нами була сформована вибірка, до якої ввійшли 45 підлітків віком 13-14 років, які навчаються у 8-му класі в Комунальному закладі загальної середньої освіти «Ліцей № 9 Хмельницької міської ради».

Охарактеризуємо детальніше результати за кожною методикою.

У результаті дослідження за методикою «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Даркі (адаптація А. Осницького) встановлено, що у підлітків переважають високий і середній рівні за практично усіма показниками, що може бути важливим для розуміння соціально-психологічних особливостей і можливих потреб у втручанні для зменшення агресивних проявів (рис. 2.1).

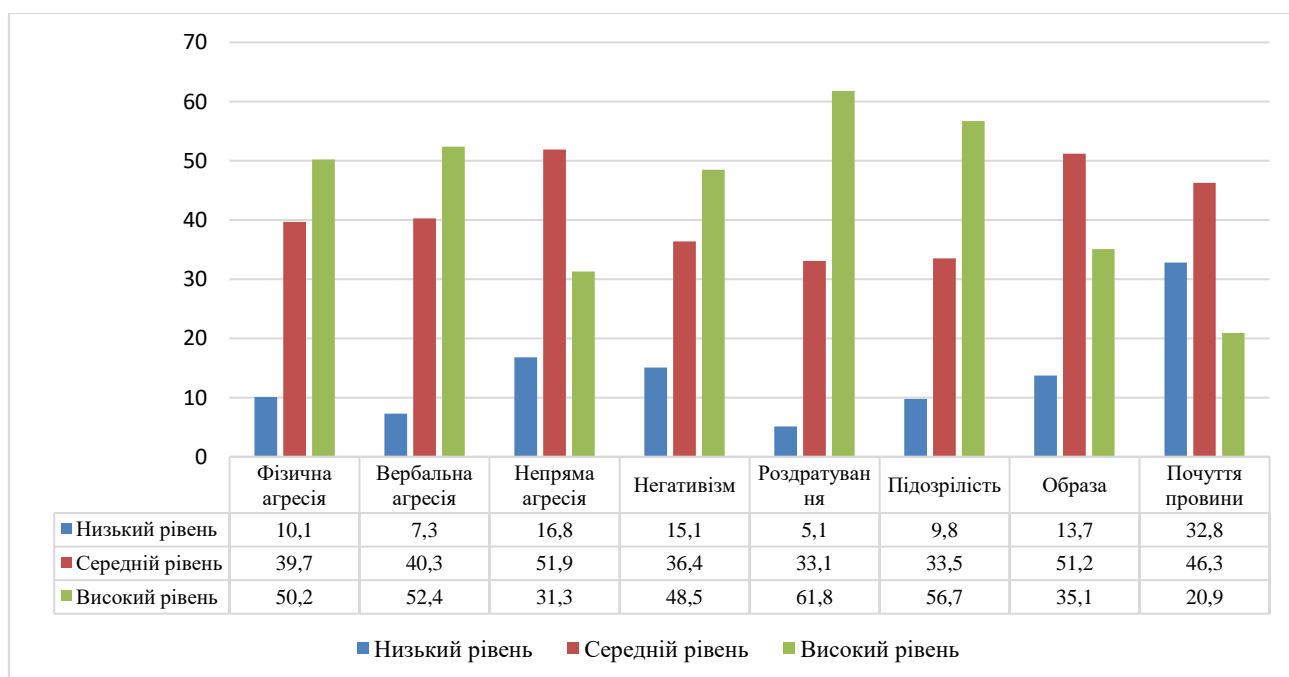

Рисунок 2.1 – Показники форм агресії за методикою «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Даркі (у %)

Результати дослідження за методикою Басса-Дарки демонструють, що більше половини респондентів (50,2%) мають значний потенціал до проявів

фізичної агресії. Це може свідчити про те, що у значної частини вибірки існує схильність до агресивних реакцій, які можуть виявлятися в формах фізичного насильства або агресивних дій по відношенню до інших. Високий рівень фізичної агресії може бути пов'язаний з різними чинниками, такими як стрес, конфліктні ситуації, соціально-психологічні фактори або зовнішні обставини, які сприяють такій поведінці. Близько чотирьох п'ятих підлітків (39,7%) мають помірну схильність до фізичної агресії. Це може вказувати на те, що респонденти здатні до фізичної агресії, але, ймовірно, контролюють її частково або виявляють її лише в певних умовах.

52,4% учнів демонструють високий рівень вербальної агресії, який свідчить про наявність серйозних проблем у комунікації, можливо, підлітки часто використовують агресивні вербальні стратегії у відповідь на стрес або конфлікти. Це також може бути показником емоційної нестабільності або соціально-психологічних труднощів, що потребують уваги для покращення навичок спілкування та управління емоціями. Середній рівень вербальної агресії (40,3%) в учнівській молоді може свідчити про періодичні прояви агресії в ситуаціях стресу або конфліктів, але не є постійною частиною їхньої поведінки.

З рис. 2.1 видно, що більше половини респондентів (51,9%) мають середній рівень за шкалою «Непряма агресія», що може означати помірне використання непрямих агресивних форм у їхній поведінці. Третина підлітків (31,3%) демонструє високий рівень непрямой агресії, що вказує на значну схильність до таких форм агресії, які можуть бути пов'язані з труднощами в прямому вираженні емоцій або з низьким рівнем соціальної адаптації. Лише 16,8% досліджуваних має низький рівень непрямой агресії, що може свідчити про здатність до більш відкритого та прямого спілкування без використання непрямих форм агресії.

Показник високого рівня негативізму у школярів (48,5%) демонструє значну схильність до негативного ставлення й опозиційної поведінки. Ці підлітки можуть часто виявляти скептицизм, невдоволення та спротив до вимог або норм соціального середовища, що може бути проявом глибшого рівня

внутрішнього конфлікту або незадоволення. Така поведінка може бути наслідком стресових факторів, соціальних труднощів або проблем у самоідентифікації. Середній рівень негативізму (36,4%) у респондентів вказує на те, що ці підлітки можуть час від часу бути опозиційними або критичними, але їхня поведінка не є стабільно негативною.

За шкалою «Роздратування» методики «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса і А. Дарки виявлено, що: 61,8% респондентів мають високий рівень роздратування, це може свідчити про їхню емоційну нестабільність, неспроможність адекватно управляти своїми негативними емоціями або труднощі в адаптації до соціальних вимог; середній рівень роздратування спостерігається в 33,1%, що може вказувати на наявність контролю над своїми емоціями в деяких ситуаціях, але також може бути сигналом про те, що ці підлітки іноді мають труднощі в управлінні емоціями при виникненні стресових ситуацій; низький рівень роздратування (5,1%) демонструє, що лише незначна частина підлітків рідко або ніколи не відчуває роздратування в своїй повсякденній поведінці. Це може свідчити про високий рівень емоційної стійкості, спокійного підходу до стресових ситуацій і здатність до конструктивного вирішення проблем без значних проявів роздратування.

56,7% підлітків має високий рівень підозрливості, що може вказувати на схильність до інтерпретації дій інших як ворожих, може призводити до конфліктних ситуацій і підвищеної агресивності у взаєминах. Підлітки з високим рівнем підозрливості можуть проявляти обережність, настороженість і часто відчувати, що їхні інтереси чи безпека знаходяться під загрозою. Це може бути наслідком негативного досвіду або емоційної нестабільності, яка призводить до формування такого типу мислення. 33,5% досліджуваних, які мають середній рівень підозрливості, можуть зберігати баланс між довірою та обережністю, реагуючи відповідно до контекста.

Результати дослідження за шкалою «Образа» показують, що 35,1% підлітків мають високий рівень образливості, який може бути пов'язаний із підвищеною чутливістю до критики та схильністю до тривалого переживання

неприємних емоцій, що часто призводить до відчуження або конфліктів з оточуючими. Середній рівень образливості, який спостерігається у 51,2% підлітків, вказує на те, що вони можуть сприймати деякі ситуації як образливі, проте їх реакції не завжди є сильними або тривалими, а це дозволяє їм підтримувати більш стабільні стосунки з іншими.

За показником «Почуття провини» 46,3% підлітків перебувають у зоні середнього рівня почуття провини, що є ознакою здорової психоемоційної регуляції, тоді як крайні значення вказують на окремі групи з підвищеною або зниженою схильністю до самокритичності.

Відповідно до результатів діагностики за методикою «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса і А. Даркі, у підлітків спостерігається високий рівень індексу агресивності (54,8%) та високий рівень індексу ворожості (45,9%) (рис. 2.2, 2.3).

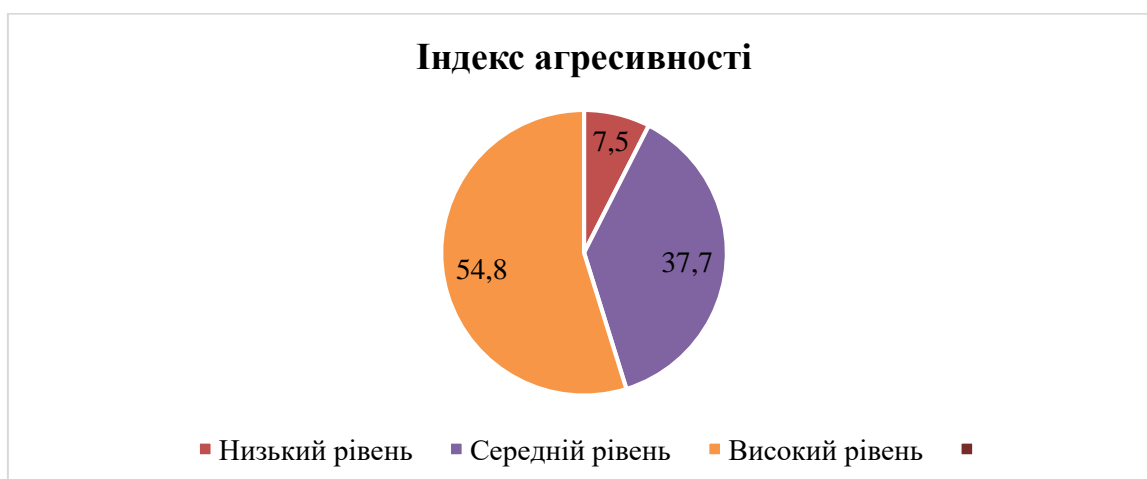

Рисунок 2.2 – Рівні індексу агресивності за методикою «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Даркі (у %)

Виходячи з отриманих даних, можна відзначити, що 54,8% підлітків мають високий рівень індексу агресивності. Це вказує на те, що понад половина досліджуваних підлітків схильна до проявів агресивної поведінки у своїй щоденній діяльності. Такий високий індекс агресивності може свідчити про значні труднощі в емоційній саморегуляції та можливі проблеми в соціальних

взаємодіях, що може призводити до конфліктних ситуацій як у колективі, так і в родині.

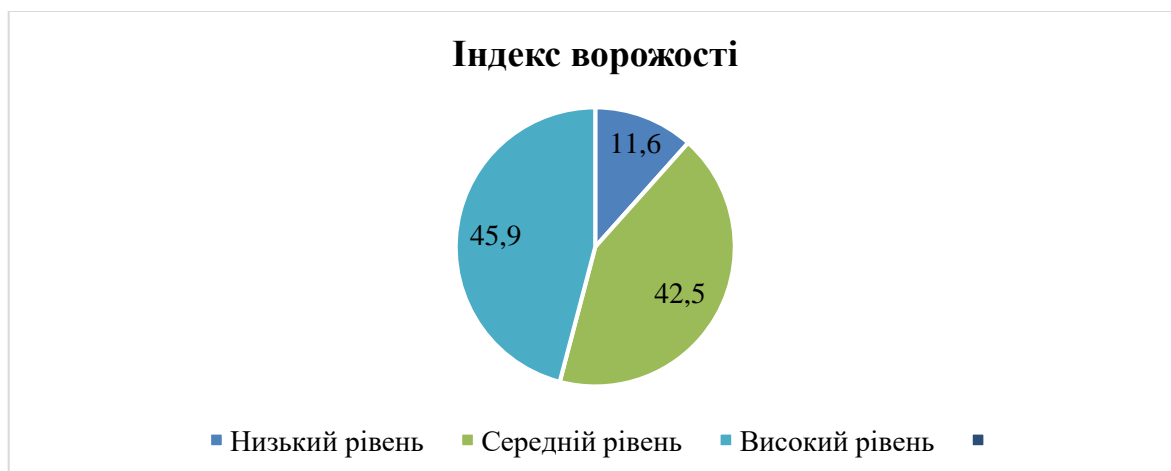

Рисунок 2.3 – Рівні індексу ворожості за методикою «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Даркі (у %)

Результати дослідження показали, що 45,9% підлітків мають високий рівень індексу ворожості. Це свідчить про значну поширеність серед цієї вікової групи тенденції до недовіри, підозрливості та ворожого ставлення до оточуючих. Високий рівень ворожості може вказувати на те, що ці підлітки сприймають соціальне середовище як загрозливе, а людей навколо – як потенційних ворогів. Це також може проявлятися у схильності до конфліктів, відчутті незадоволення та розчарування, а також у прагненні шукати в діях інших негативні наміри.

Отже, результати дослідження за методикою «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Даркі (адаптація А. Осницького) свідчать про значну схильність підлітків до різних форм агресії. Загалом, ці дані вказують на необхідність цілеспрямованої психологічної підтримки підлітків для зниження рівня агресивності та ворожості, а також для формування більш конструктивних способів вирішення конфліктів і розвитку навичок ефективної комунікації.

За результатами тесту «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера було виявлено, що 47,2% осіб підліткового віку мають виражену комунікативну агресію, 31,4% респондентів показали помірну агресивність у стосунках, решта

21,4% підлітків демонструють виражену дружелюбність. Отримані результати відображено на рисунку 2.4.

Рисунок 2.4 – Показники агресивності у стосунках за тестом А. Ассінгера (у %)

Підлітки, які мають високу схильність до комунікативної агресії (47,2%), часто проявляють неврівноваженість та жорстокість у взаємодії з оточуючими, схильні до необдуманих вчинків. Вони прагнуть домінувати у стосунках з однолітками, ставлячи власні інтереси вище за потреби інших. Така поведінка супроводжується готовністю сприймати негативне ставлення з боку оточуючих, однак при першій можливості вони схильні карати інших за це. Це вказує на прагнення до контролю та встановлення власних правил у соціальній взаємодії.

Помірний рівень агресивності у взаєминах з однолітками (31,4%) характеризується більш збалансованим підходом до спілкування, де агресивність може проявлятися, але не є домінантною рисою. Вони можуть захищати свої інтереси, але не вдаються до крайніх проявів агресії, що дозволяє їм підтримувати відносно стабільні стосунки з оточуючими.

21,4% підлітків демонструють виражену дружелюбність у контактах з іншими, відмовляючись від агресивних проявів у будь-якій формі. Вони цінують особистість свого співрозмовника, прагнуть до гармонії у стосунках і сприймають комунікацію як важливу цінність. Проте така миролюбність може бути пов'язана з недостатньою впевненістю в собі та своїх можливостях, що робить їх менш готовими до конфліктних ситуацій і захисту власних інтересів.

Отже, результати дослідження за тестом «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера вказують на різні рівні агресивності у взаємодії підлітків з оточуючими, що відображає їхні комунікативні навички та емоційний стан. Ці результати вказують на необхідність диференційованого підходу до роботи з підлітками, враховуючи їхній рівень агресивності, для сприяння розвитку здорових і конструктивних форм взаємодії в соціумі.

Результати дослідження осіб підліткового віку за методикою «Самооцінка психічних станів» (адаптований варіант методики Г. Айзенка) представлені на рисунку 2.5.

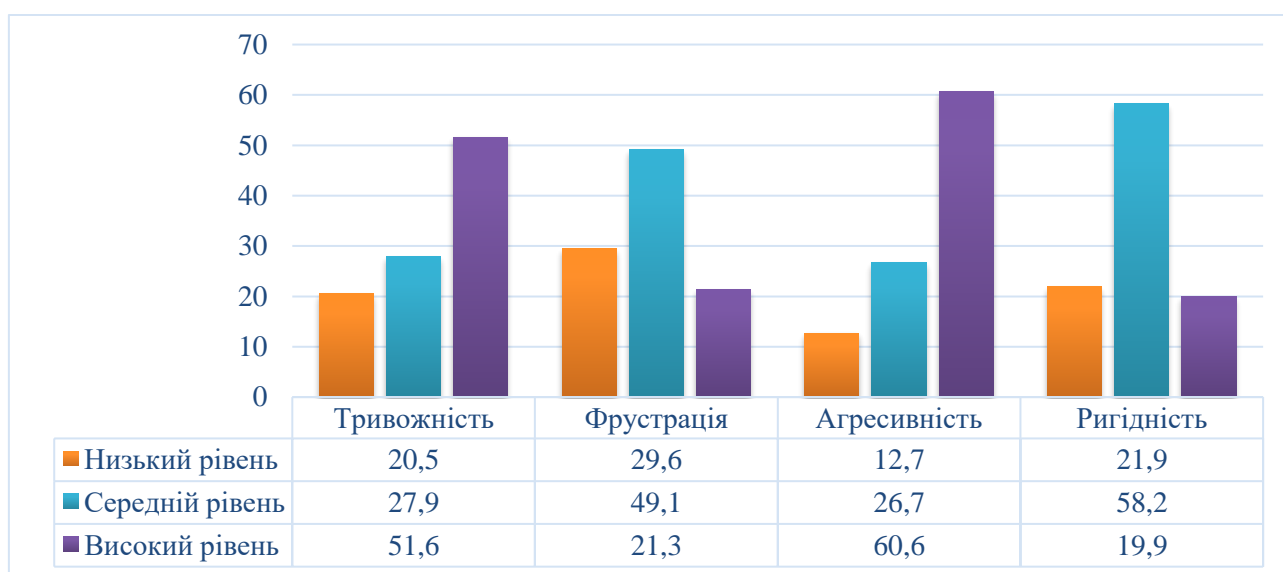

Рисунок 2.5 – Рівні прояву психічних станів у підлітків (у %)

Результати дослідження за методикою «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка, проведені за шкалою «Тривожність», виявили, що 51,6% підлітків мають високий рівень тривожності, тоді як 27,9% демонструють середній рівень. Ці дані свідчать про те, що більшість підлітків знаходяться в стані підвищеної емоційної напруги, яка може проявлятися у вигляді постійних переживань, страхів, неспокою або занепокоєння щодо майбутніх подій чи власних можливостей. Такий високий рівень тривожності може бути пов'язаний з актуальними стресовими факторами в житті підлітків, такими як війна, невизначеність майбутнього, навчання, соціальні взаємини тощо. Водночас, значна частка підлітків із середнім рівнем тривожності демонструє адаптивну

реакцію на стресові ситуації, яка дозволяє їм зберігати відносний спокій і контроль над своїми емоціями. Проте, підвищена тривожність, що характерна для цієї частини підлітків, може мати негативний вплив на їхнє психічне здоров'я, викликати проблеми зі сном, зниження концентрації уваги та підвищення рівня стомлюваності, що потребує особливої уваги з боку психологів та педагогів.

Як можна побачити з рисунку 2.5, за показником «Фрустрація» 49,1% підлітків демонструють середній рівень фрустрації, тоді як 21,3% мають високий рівень цього показника. Це свідчить про те, що майже половина підлітків перебуває в стані помірною незадоволення своїми потребами або цілями, що може бути викликано різними труднощами чи перешкодами на шляху до їх досягнення. Такий середній рівень фрустрації може вказувати на те, що підлітки здатні справлятися з виникаючими труднощами, хоча і відчують певну емоційну напругу. Проте значний відсоток підлітків із високим рівнем фрустрації свідчить про наявність у них серйозних труднощів, які вони сприймають як непереборні, що призводить до підвищеного рівня роздратування, незадоволеності та навіть агресії. Цей стан може негативно впливати на їхню самооцінку, соціальні взаємини та загальне психічне здоров'я.

60,6% підлітків, згідно результатів дослідження, демонструють високий рівень агресивності, що може свідчити про внутрішню напруженість, невдоволення, а також про бажання відстоювати свої права або домінувати в соціальних взаєминах. Такий стан може бути реакцією на зовнішні стресові фактори або відображати труднощі у контролюванні емоцій. Підлітки з високим рівнем агресивності можуть частіше вступати в конфлікти, проявляти фізичну або вербальну агресію, що негативно впливає на їхні стосунки з оточуючими і створює проблеми в соціальному середовищі.

Середній рівень агресивності, який демонструють 26,7% підлітків, вказує на помірний рівень цієї якості, який, ймовірно, проявляється в більш контрольованій формі та не завжди призводить до конфліктів.

За шкалою «Ригідність» 58,2% підлітків мають середній рівень. Це вказує на те, що підлітки мають деякі труднощі в адаптації до змін і нових ситуацій, проте здатні до певної гнучкості та коригування своїх підходів у відповідь на нові обставини.

19,9% опитаних підлітків демонструють високий рівень ригідності. Це свідчить про їх неготовність до нових ситуацій, вони зберігають старі звички або переконання навіть тоді, коли це стає проблематичним або непродуктивним. Ця ригідність може ускладнювати їхню взаємодію з іншими і негативно впливати на їхню здатність до ефективного вирішення проблем у динамічному середовищі.

Отже, результати дослідження за методикою «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка наочно демонструють різноманіття психічних станів серед підлітків, особливо щодо рівнів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності. Виявлено, що у значної частини підлітків переважає високий і середній рівні. Загалом, ці результати вказують на необхідність підтримки підлітків у розвитку навичок саморегуляції та адаптації до змін, а також на важливість уваги до їхніх емоційних потреб та викликів, з якими вони стикаються у період дорослішання.

Методика 16PF Р. Кеттела дозволила виявити ті властивості особистості, які можуть стати детермінантами агресії підлітків. У цілому оціночну шкалу методики 16PF можна звести до такого вигляду: високі оцінки (від 8 до 10 стенів), середні оцінки (від 4 до 7 стенів), низькі оцінки (від 1 до 3 стенів). Результати за даною методикою графічно представлені на рисунку 2.6.

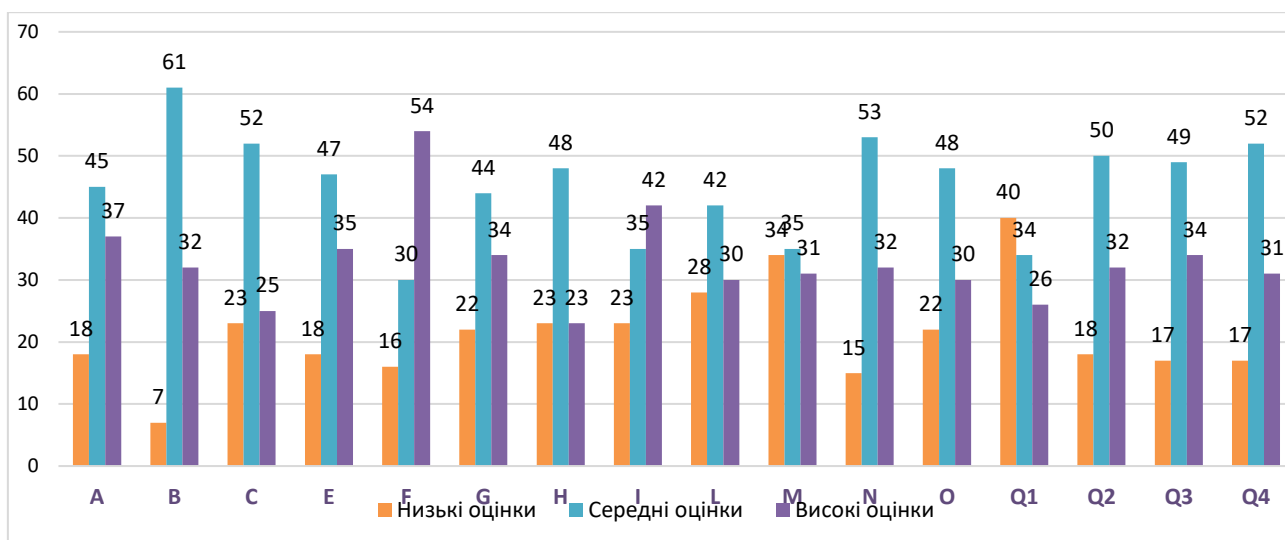

Рисунок 2.6 – Результати оцінювання підлітків за методикою Р. Кеттела, %

Варто зазначити, що ми зосередимося на особистісних рисах підлітків, які демонструють крайні значення – або найнижчий, або найвищий рівень вираженості психологічних тенденцій особистості (залежно від змісту кожного фактору). Середні показники не будуть враховуватися, оскільки найбільш крайні та помітно виражені особистісні риси, зазвичай негативного характеру, часто стають причинами агресивної поведінки. Проаналізуємо отримані дані за кожним фактором 16PF.

У 18% опитаних підлітків виявлено низькі оцінки за фактором А «замкнутість». Це свідчить про те, що такі риси, як соціальна відстороненість, відчуженість, самотність, сухість, холодність, безпристрасність, інтровертованість, замкнутість, байдужість, підозрілість, ригідність, упертість, тривожність, конфліктність, скептицизм та критичність можуть бути основними причинами агресивної поведінки серед цих підлітків.

З рисунку 2.6 видно, що 7% досліджуваних мають низькі оцінки за фактором В («обмежене мислення»). Цих підлітків можна описати як таких, що володіють низьким інтелектом і обмеженими розумовими здібностями. Вони стикаються з труднощами у вирішенні абстрактних завдань, їхні інтелектуальні інтереси дуже вузькі, а процес навчання для них є повільним і складним. Вони

часто не здатні довести справу до кінця. Ці риси можуть викликати агресивні реакції, як зі сторони самих підлітків, так і з боку їхнього оточення.

Дослідження показали, що у 23% підлітків спостерігається емоційна нестабільність, пов'язана з нижнім полюсом фактора С («емоційна нестійкість»). Ці молоді люди часто виявляють невротичні симптоми, надмірно переживають за своє здоров'я, їхні інтереси швидко змінюються та нестійкі. Вони легко піддаються засмученню, часто вступають у суперечки, схильні до проблем, а також проявляють іпохондричність і тривожність. Такі особистісні риси можуть сприяти виникненню агресивних проявів, стаючи їхніми можливими детермінантами.

Згідно з отриманими результатами, 18% школярів мають схильність до конформізму, або підпорядкування за фактором Е. Ці підлітки відзначаються дуже м'яким характером, вони покірні, залежні від інших, сором'язливі, і схильні завжди брати провину на себе. Їх легко вибити з рівноваги під впливом авторитетних осіб або владних фігур. Такі особистісні риси можуть стати чинниками як внутрішньої, так і зовнішньої агресії.

За фактором F 16% респондентів мають низькі показники, що свідчить про певні особистісні риси таких підлітків. Вони часто виявляють стурбованість, песимізм, тривожність, мовчазність та підозрілість. Їх характер може бути млявим, апатичним і ригідним. Ці прояви особистості можуть стати причинами агресивної поведінки, оскільки вони можуть спричинити накопичення негативних емоцій і відчуття розчарування.

22% опитаних підлітків мають низьку нормативність поведінки, що свідчить про їх схильність до несумлінності та безвідповідальності. Такі молоді люди проявляють легковажність, безпринципність і незрілість, часто є непостійними та розхлябаними. Їхні особистісні риси, зокрема слабо виражене «Над-Я», можуть спричиняти конфлікти та бути причинами агресивної поведінки, оскільки відсутність дисципліни та відповідальності може призвести до проблем у стосунках з оточуючими.

Результати за фактором Н показують, що 23% підлітків мають виражену боязкість. Ці молоді люди часто відчують себе самотніми, нерішучими та невпевненими у своїх силах. Вони схильні до сором'язливості, озлобленості та роздратування, їхні дії зазвичай обмежені суворими правилами. Вони швидко реагують на потенційну небезпеку та мають підвищену чутливість до загроз. Такі риси особистості можуть іноді викликати агресію як реакцію на відчуття небезпеки або загрозу.

Як можна побачити з рисунку 2.6, за фактором І 23% опитаних школярів мають підвищену жорсткість. Ці підлітки відрізняються грубим характером і черствістю, вони самовдоволені, незалежні та байдужі до почуттів інших. Їхня жорсткість часто проявляється в агресивному настрої, що може впливати на їхню поведінку у соціальних ситуаціях.

Згідно з результатами дослідження, 28% опитаних учнів мають високий рівень підозрливості за фактором L. Ці підлітки вирізняються внутрішнім напруженням і заздрістю. Вони часто виявляють зарозумілість і догматизм, легко підозрюють інших у помилках і вимагають, щоб оточуючі несли відповідальність за свої невдачі. Такі підлітки також є дратівливими, егоцентричними та зосереджені на власних інтересах. Їхні особистісні риси можуть проявлятися у вигляді тиранії і є потенційними детермінантами агресивної поведінки.

31% підлітків, як показують результати дослідження, мають високий рівень мрійливості за фактором М. Хоча сам по собі цей фактор не є прямим чинником агресивної поведінки, деякі його аспекти можуть впливати на агресію. Наприклад, схильність до заглибленості в себе, невірноваженість, труднощі з практичними справами, істеричні аномалії та безпричинна конфліктність можуть іноді призводити до агресивних проявів.

Результати дослідження показують, що 15% опитаних мають надмірну прямолінійність за фактором N. Це проявляється в їх наївності, простоті, соціальній незграбності, нетактовності та підвищеній емоційності. Хоча ці риси самі по собі не є прямим чинником агресії, за певних обставин вони можуть

сприяти агресивній поведінці. Наприклад, їх соціальна незграбність або нетактовність можуть створювати конфліктні ситуації, що призводить до агресії.

Високий рівень схильності до почуття провини (фактор О), зафіксований у 22% респондентів, свідчить про те, що ці підлітки часто відчувають страх, невпевненість, тривогу, стурбованість, а також схильні до депресії і розгубленості. У них можуть проявлятися страхи та негативні передчуття. Ці емоційні стани є безпосередніми детермінантами внутрішньої агресії, оскільки часто вони призводять до накопичення негативних емоцій і стресу, що може виявлятися у формі агресивної поведінки.

Згідно з результатами дослідження, 40% підлітків демонструють консервативні тенденції, тоді як 26% проявляють радикальні погляди. Хоча сам по собі фактор консерватизму або радикалізму (Q1) не є прямою причиною агресії, деякі його складові можуть опосередковано впливати на агресивну поведінку. Наприклад, скептицизм, відмова від змін і підозрілість можуть сприяти виникненню напружених ситуацій і конфліктів. Таким чином, хоча сам фактор не викликає агресії безпосередньо, його елементи можуть створювати умови, що сприяють проявам агресії.

У 18% підлітків виявлено низькі значення за фактором Q2, що характеризує соціабельність. Ці підлітки мають труднощі з самостійністю, часто залежать від групи та потребують постійної підтримки. Вони безініціативні та нерішучі. Такі риси можуть сприяти зовнішній агресії, особливо в ситуаціях, коли відсутність впевненості та залежність від інших створюють напружені обставини або конфлікти.

У 17% респондентів спостерігається низький рівень самоконтролю за фактором Q3. Ці підлітки відрізняються слабкою волею, їхня діяльність часто є непорядкованою та хаотичною. Вони часто виглядають розгубленими та безладними, не здатні ефективно організувати свій час і часто переживають внутрішні конфлікти. Такі риси можуть стати причинами агресивної поведінки, оскільки неспроможність впоратися з власними емоціями і труднощі в

управлінні особистими справами можуть провокувати зовнішні агресивні реакції.

У 31% опитаних учнів виявлено високий рівень напруженості за фактором Q4. Ці підлітки часто відчувають занепокоєння, збудження та втомлюваність. Вони емоційно нестабільні, дратівливі та нетерплячі. Такі риси можуть стати причинами агресивної поведінки, оскільки постійний стрес і емоційне напруження можуть провокувати агресивні реакції у відповідь на різні ситуації.

Отже, результати дослідження за методикою Р. Кеттела показують, що крайні значення по різних факторам особистості можуть бути пов'язані з агресивними тенденціями, що підкреслює важливість врахування цих рис для розуміння й управління агресивною поведінкою у підлітків.

Таким чином, результати емпіричного дослідження свідчать про необхідність розробки програми корекції агресивних проявів у сучасних підлітків.

2.3 Програма корекції агресивних проявів підлітків під час війни

Результати емпіричного дослідження виявили необхідність розробки корекційної програми, спрямованої на профілактику та корекцію агресивних проявів у підлітковому віці (Додаток А).

Метою програми психокорекції агресивних проявів підлітків є зниження рівня агресії та розвиток навичок конструктивної поведінки, що сприяє гармонізації внутрішнього стану підлітків і покращенню їхніх стосунків з оточенням. Програма спрямована на розпізнавання та контроль агресивних емоцій, допомагаючи підліткам усвідомити причини своєї агресії та опанувати методи самоконтролю; розвиток соціальних навичок, зокрема виховання емпатії, покращення комунікативних здібностей та здатності вирішувати конфлікти без застосування агресії; підвищення самооцінки, що допомагає підліткам формувати позитивну самоідентичність та знижує потребу в агресивних

реакціях; зміну негативних моделей поведінки, через що підлітки навчаються нових, конструктивних способів реагування на стресові ситуації; профілактику антисоціальної поведінки, запобігаючи розвитку серйозніших поведінкових порушень у майбутньому.

Завдання програми психокорекції агресивних проявів підлітків включають:

1. Знизити емоційне напруження учасників та рівень ситуативної агресії.
2. Розвиток навичок усвідомлення та контролю власних агресивних емоцій, з метою зниження їхнього впливу на поведінку.
3. Формувати соціально прийнятні моделі поведінки.
4. Сприяти ефективному вирішенню конфліктів та міжособистісних проблем без застосування агресії.
5. Сприяти розвитку емпатії та покращенню комунікаційних здібностей.
6. Формувати позитивне самосприйняття та впевненість у собі.
7. Закріпити набуті навички та їх інтеграція у повсякденне життя підлітків з метою запобігання рецидивів агресивної поведінки.
8. Надати підтримку та рекомендації для оточення підлітків (робота з батьками, педагогами), щоб створити сприятливе середовище для їхньої корекції та розвитку.

Структура програми: програма складається з 10 занять. Тривалість заняття – 80 хвилин.

Форма проведення: групова.

Методи: інформаційні повідомлення, вправи, ігри, читання та складання психотерапевтичних та медитативних казок, малювання, ліплення з пластиліну, робота з ситуаційними малюнками, релаксаційні вправи, мозковий штурм, обговорення проблемних ситуацій.

Очікувані результати програми психокорекції агресивних проявів підлітків включають:

- зниження рівня агресії;
- розвиток навичок самоконтролю;
- покращення міжособистісних відносин;
- зміцнення самооцінки та самосприйняття;
- закріплення соціально прийнятних моделей поведінки;
- зменшення ризику розвитку антисоціальної поведінки;
- підвищення рівня взаємодії з батьками та педагогами.

Хронометраж вправ програми психокорекції агресивних проявів підлітків під час війни продемонстровано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Програма психокорекції агресивних проявів підлітків

№	Вид роботи	Необхідні матеріали	Час, хв.
Заняття 1. Вступне заняття			
<i>Мета заняття:</i> Знайомство підлітків з програмою, учасників один з одним, створення довірливої атмосфери, підвищення позитивного настрою й об'єднання дітей, емоційне та м'язове розслаблення.			
1.1	Відкриття тренінгу. Прийняття правил роботи групи	-	10
1.2	Вправа «Твоє ім'я»	-	10
1.3	Вправа «Коло підтримки»	-	10
1.4	Вправа «Скринька бажань»	-	10
1.5	Робота з ситуаційними малюнками	малюнки для роботи з ситуаціями	15
1.6	Релаксаційна вправа «Дихання на заспокоєння»	-	10
1.7	Малювання «Мій настрій»	папір, кольорові олівці	10
1.8	Завершальна частина: обговорення та зворотний зв'язок	-	5
Заняття 2. Усвідомлення агресії та її наслідків			
<i>Мета заняття:</i> Усвідомлення підлітками своїх агресивних проявів та їхніх наслідків для себе та оточуючих			

2.1	Привітання	-	10
2.2	Інформаційне повідомлення: Агресія та її види	-	10
2.3	Вправа «Маска агресії»	папір, пластилін	10
2.4	Мозковий штурм «Причини агресії»	фліпчарт	10
2.5	Робота з ситуаційними малюнками «Агресія та її наслідки»	ситуаційні малюнки, які зображують агресивні дії та їх наслідки	10
2.6	Рольова гра «Перетворення агресії»	-	10
2.7	Вправа «Агресія та мир»	папір, кольорові олівці	10
2.8	Релаксаційна вправа «Відпускання агресії»	ноутбук	10
Заняття 3. Навички самоконтролю та управління емоціями			
<i>Мета заняття: Розвиток в підлітків навичок самоконтролю, вміння усувати надмірне емоційне напруження й особистісну тривожність, запобігати негативним емоціям інших, опанування техніками релаксації</i>			
3.1	Привітання	-	5
3.2	Вправа «Картування емоцій»	папір з малюнком людської фігури, ручка	10
3.3	Вправа «Сканування тіла»	-	10
3.4	Вправа «Імітація емоцій»	-	10
3.5	Дихальна практика «4-7-8»	-	10
3.6	Рольова гра «Самоконтроль у дії»	-	15
3.7	Вправа «Мій спокій»	папір, олівці	10
3.8	Вправа на завершення «Мoje місце сили»	ноутбук	10
Заняття 4. Розвиток емпатії та навичок активного слухання			
<i>Мета заняття: Формування здатності до усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток у підлітків здатності до розуміння, співпереживання та співчуття (емпатія)</i>			
4.1	Привітання	-	5
4.2	Вправа «Відчуй іншого»	-	10
4.3	Вправа «Активне слухання»	-	15
4.4	Рольова гра «Скляна стіна»	-	15

4.5	Робота з ситуаційними малюнками «Емпатія в дії»	ситуаційні малюнки	15
4.6	Релаксаційна вправа «Серце, що слухає»	ноутбук	10
4.7	Завершальна частина: обговорення та зворотний зв'язок	-	10
Заняття 5. Альтернативні способи вирішення конфліктів			
<i>Мета заняття:</i> Навчання підлітків конструктивних способів вирішення конфліктів без застосування агресії			
5.1	Привітання	-	5
5.2	Інформаційне повідомлення: Конфлікт: види, причини виникнення	-	10
5.3	Вправа «Конфлікт очима інших»	-	10
5.4	Мозковий штурм «Альтернативи агресії»	-	15
5.5	Вправа «П'ять кроків до вирішення конфлікту»	фліпчарт	10
5.6	Рольова гра «Конфлікт без слів»	-	10
5.7	Робота з ситуаційними малюнками «Мирне вирішення конфлікту»	ситуаційні малюнки	10
5.8	Релаксаційна вправа «Дихання спокою»	ноутбук	10
Заняття 6. Формування позитивної самооцінки			
<i>Мета заняття:</i> Підвищення самооцінки підлітків, розвиток позитивного самосприйняття, сприяння осмисленню власних позитивних якостей, підняттю почуття особистісної значущості			
6.1	Привітання	-	5
6.2	Вправа «Моє відображення»	ноутбук	10
6.3	Вправа «Мої сильні сторони»	папір, ручка	10
6.4	Гра «Я – унікальний»	-	10
6.5	Вправа «Моя самооцінка»	папір, олівці	10
6.6	Читання та складання психотерапевтичної казки «Казка про себе»	папір, ручка	15
6.7	Релаксаційна вправа «Дихання впевненості»	ноутбук	10
6.8	Завершальна частина: обговорення та зворотний зв'язок	-	10
Заняття 7. Закріплення соціально прийнятних моделей поведінки			

Мета заняття: Закріплення в підлітків навичок конструктивної поведінки у соціальних ситуаціях, усвідомлення соціально прийнятних норм поведінки, налагодження зворотних зв'язків з однолітками, стимуляція гуманних почуттів			
7.1	Привітання	-	5
7.2	Вправа «Соціальні ролі»	-	10
7.3	Проблемна ситуація «Що робити, якщо...»	картки з проблемними ситуаціями	20
7.4	Гра «Правильний вибір»	-	15
7.5	Вправа «Соціальні правила»	папір, ручка	10
7.6	Вправа «Мій ідеальний день»	папір, кольорові олівці	10
7.7	Релаксаційна вправа «Гармонія у взаємодії»	ноутбук	10
Заняття 8. Підсумкове заняття			
Мета заняття: Оцінка досягнутих результатів, підсумок навчання та окреслення подальших кроків			
8.1	Привітання	-	5
8.2	Вправа «Я тоді і зараз»	-	10
8.3	Вправа «Моє досягнення»	-	10
8.4	Гра «Ланцюг підтримки»	-	15
8.5	Вправа «Мій шлях»	папір, кольорові олівці	10
8.6	Релаксаційна вправа «Внутрішній спокій»	ноутбук	10
8.7	Підбиття підсумків проведення тренінгу	-	20

На основі теоретичного аналізу й емпіричного дослідження означеної проблеми на ми сформульовані методичні рекомендації, що допоможуть вчителям та батькам працювати з агресивними підлітками, сприяючи корекції їхньої поведінки та формуванню соціально прийнятних моделей поведінки:

1. Необхідно підтримувати позитивне спілкування:
 - створювати атмосферу довіри та взаємоповаги;
 - активно слухати підлітка, показувати, що його думки важливі, використовувати техніки активного слухання (перепhrазування, уточнення);

– уникати критики, яка може спровокувати ще більшу агресію, акцентувати увагу на поведінці, а не на особистості (наприклад, «Мені не подобається, коли ти так говориш» замість «Ти грубий»).

2. Навчати підлітків емоційного самоконтролю:

– допомагати підлітку ідентифікувати свої емоції та висловлювати їх конструктивним способом, навчати розрізняти емоції і знаходити способи їх вираження без агресії;

– використовувати техніки релаксації (глибоке дихання, медитації) та навички управління емоціями;

– мотивувати підлітка на пошук альтернативних способів реагування у стресових ситуаціях.

3. Моделювати позитивну поведінку:

– показувати приклад конструктивної взаємодії з іншими, демонструвати, як спокійно вирішувати конфлікти, як висловлювати незадоволення без агресії;

– вчителі можуть показати учням на своєму прикладі, як ефективно вирішувати суперечки у класі, а батьки – у сімейному колі.

4. Здійснювати регулярну та об'єктивну оцінку ситуації:

– спостерігати за поведінкою підлітка, щоб розуміти ситуації, які найчастіше викликають агресію;

– аналізувати, які обставини (стресові події, невдачі) можуть бути причиною прояву агресії, обговорювати ці моменти з підлітком у спокійній обстановці.

5. Залучати до позитивних соціальних активностей:

– учителям потрібно організовувати групові проєкти або соціальні активності, що сприяють співпраці та взаємодопомозі;

– батькам варто підтримувати підлітка в розвитку його інтересів, які допоможуть переключитися з агресії на позитивні емоції (спорт, творчі заняття).

6. Встановити чіткі правила та межі:

- встановити чіткі, зрозумілі та справедливі правила поведінки вдома та у школі, які підліток повинен дотримуватись;

- обговорювати наслідки порушення правил заздалегідь, уникаючи надмірних покарань.

7. Навчати конструктивному вирішенню конфліктів:

- навчати підлітка бачити конфлікт як проблему, яку можна вирішити, а не як привід для агресії;

- практикувати рольові ігри, щоб показати, як вирішувати конфлікти через діалог, компроміс та розуміння чужих емоцій.

8. Залучати професійну допомогу:

- якщо агресія підлітка виходить за рамки контролю, обов'язково звертатися за допомогою до психолога, спільна робота фахівців з батьками та вчителями є ключовим елементом у корекції поведінки;

- вчителі повинні бути готові співпрацювати зі шкільним психологом і ділитися своїми спостереженнями.

9. Уникати провокацій:

- не реагувати на агресивну поведінку агресією, намагатися залишатися спокійними, навіть якщо підліток поводить себе провокативно;

- уникати провокаційних ситуацій та зосереджуватись на вирішенні проблем через діалог.

10. Розвивати емпатію:

- навчати підлітка розуміти почуття інших людей через обговорення різних ситуацій, читання історій чи казок, що демонструють наслідки агресії та важливість співчуття;

- підтримувати розвиток емпатії через ігри та вправи, які сприяють вмінню поставити себе на місце іншого.

11. Здійснювати позитивне підкріплення: заохочувати позитивну поведінку, оскільки підтримка у вигляді похвали за контроль над емоціями чи

конструктивні дії може значно покращити самооцінку підлітка та закріпити правильні моделі поведінки.

Таким чином, розроблена програма психокорекції агресивних проявів підлітків під час війни та сформульовані методичні рекомендації, які можуть використовувати вчителі та батьки, спрямовані на зниження рівня агресії та розвиток навичок конструктивної поведінки.

Висновки до розділу

Дослідження було проведене в Комунальному закладі загальної середньої освіти «Ліцей № 9 Хмельницької міської ради» серед учнів 8-го класу віком 13-14 років. Загалом в дослідженні взяли участь 45 підлітків.

При дослідженні соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків нами використовувався такий комплекс методик: методика «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Дарки (адаптація А. Осницького), тест «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера], методика «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк), 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (16PF).

Згідно з методикою Басса-Дарки, було встановлено, що більше половини респондентів мають високий рівень до проявів фізичної і вербальної агресії, демонструють високий рівень негативізму, роздратування та підозрливості. За показниками «Почуття провини» та «Непряма агресія» підлітки перебувають у зоні середнього рівня. Також у підлітків спостерігається високий рівень індексу агресивності й індексу ворожості.

Згідно з результатами тесту «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера, 47,2% підлітків виявляють високу комунікативну агресію, 31,4% респондентів мають помірний рівень агресії у стосунках, а 21,4% демонструють виражену дружелюбність.

Виявлено, що за методикою «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка, у значної частини підлітків переважає високий і середній рівні тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності.

Результати дослідження, проведеного з використанням методики Р. Кеттела, вказують на те, що перевага крайніх показників у підлітків за різними особистісними факторами, пов'язана з їхніми агресивними проявами.

Аналіз результатів дослідження за вищевказаними методиками сприяв розробці програми психокорекції агресивних проявів підлітків під час війни та формулюванню методичних рекомендації для батьків та вчителів.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз наукової психолого-педагогічної літератури показав, що агресивність є соціально-психологічним феноменом, який є невід'ємною частиною особистості людини і може проявлятися як у конструктивній, так і в деструктивній формі.

Виявлено, що агресія – це складне, багатогранне явище, яке включає різні форми поведінки, спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині або групі людей. Вона може проявлятися як у фізичній формі (насильство, бійки, вандалізм), так і на психологічному рівні (образи, приниження, цькування, словесні погрози). Агресія може бути як свідомою та навмисною, коли її метою є завдання шкоди або дискомфорту, так і несвідомою, коли дії не спрямовані на конкретний агресивний результат, але все ж призводять до негативних наслідків для інших.

Доведено, що агресивні прояви, насамперед, проявляються в зовнішніх діях, які призводять до шкоди як живим істотам, так і неживим об'єктам. Вони також може виступати як форма психологічного захисту, і в цьому випадку їх можна розглядати як незрілий захисний механізм або неконструктивну, неадекватну форму поведінки.

З'ясовано, що агресивна поведінка підлітків є складним соціально-психологічним феноменом, який формується під впливом низки як індивідуальних, так і соціальних чинників. Підлітковий вік супроводжується значними внутрішніми змінами, обумовленими статевим дозріванням і переходом від дитинства до дорослого життя. Цей період часто вважається кризовим, оскільки підліток повинен адаптуватися до нових соціальних ролей і вимог. Соціально-психологічні особливості цього віку, такі як емоційна нестабільність, прагнення до самоствердження і соціалізації, значно впливають на виникнення агресивної поведінки.

Встановлено, що ключовими факторами, які сприяють агресії, є як зовнішні, так і внутрішні причини, зокрема, сімейне виховання, негативний вплив медіа, низька соціальна підтримка та особистісні риси підлітка. Взаємодія

цих чинників, разом із критичними умовами розвитку, такими як конфлікти в сім'ї, відсутність адекватних моделей поведінки і емоційне відчуження, сприяють формуванню агресивної поведінки у підлітків.

За результатами емпіричного дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків встановлено, що:

1) Більше половини респондентів, за методикою «Вивчення схильності особи до агресивної поведінки» А. Басса, А. Дарки, мають високий рівень фізичної агресії (50,2%), вербальної агресії (52,4%), високий рівень роздратування (61,8%), підозрливості (56,7%), негативізму (48,5%), образливості (35,1%). Такі результати можуть виявлятися в формах фізичного насильства або агресивних діях по відношенню до інших, емоційній нестабільності або соціально-психологічних труднощах, наявності серйозних проблем у комунікації, схильності до негативного ставлення й опозиційної поведінки, неспроможності адекватно управляти своїми негативними емоціями, схильності до інтерпретації дій інших як ворожих, підвищеній чутливості до критики.

2) За результатами тесту «Оцінка агресивності в стосунках» А. Ассінгера, у 47,2% підлітків виявлено високий рівень комунікативної агресії, 31,4% респондентів показали середній рівень агресивності у взаєминах, а решта 21,4% підлітків демонструють виражену дружелюбність. Висока схильність до комунікативної агресії у підлітків вказує на прагнення до контролю та встановлення власних правил у соціальній взаємодії.

3) За методикою «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка 51,6% підлітків мають високий рівень тривожності, що може проявлятися у вигляді постійних переживань, страхів, неспокою або занепокоєння щодо майбутніх подій чи власних можливостей і бути пов'язаним з актуальними стресовими факторами в житті підлітків, такими як війна, невизначеність майбутнього, навчання, соціальні взаємини тощо. 21,3% осіб підліткового віку мають високий рівень фрустрації. Це свідчить про наявність серйозних труднощів, які підлітки сприймають як непереборні, що призводить до підвищеного рівня роздратування, незадоволеності та навіть агресії. 60,6% учнів мають високий

рівень агресивності, що свідчить про внутрішню напруженість, невдоволення, а також про бажання відстоювати свої права або домінувати в соціальних взаєминах.

4) Найбільш крайні та помітно виражені особистісні риси, зазвичай негативного характеру, за 16-факторним особистісним опитувальником Р. Кеттела (16PF), часто стають причинами агресивної поведінки.

Результати, отримані під час емпіричного дослідження, сприяли розробці програми психокорекції агресивних проявів підлітків. Програма націлена на те, щоб навчити підлітків розпізнавати та контролювати агресивні емоції, допомагаючи їм усвідомлювати причини своєї агресії та освоювати техніки самоконтролю; розвивати соціальні навички, такі як емпатія, ефективне спілкування та вирішення конфліктів без агресії; підвищувати самооцінку, що сприяє формуванню позитивної самоідентичності та зменшує потребу в агресивних реакціях; змінювати деструктивні поведінкові моделі, навчаючи новим, більш конструктивним способам реагування на стрес; а також запобігати антисоціальній поведінці, що знижує ризик виникнення серйозніших поведінкових проблем у майбутньому.

Розроблена програма психокорекції агресивних проявів підлітків і сформульовані методичні рекомендації для батьків та вчителів, спрямовані на зниження рівня агресивності та формування навичок конструктивної взаємодії, що сприяє внутрішній гармонії підлітків і покращенню їхніх стосунків з оточуючими.

Таким чином, мета нашого дослідження досягнута.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Агресивна поведінка підлітків [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/482/94>.
2. Андреев Ю.С. Неблагополучна сім'я як чинник розвитку агресивної поведінки у підлітків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Педагогічні науки. 2013. № 13(4). С. 74-81.
3. Андреев Ю.С. Агресивна поведінка підлітків : сутність, причини та види. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 20. Львів : ЛНУ, 2011. Теоретичні основи соціальної педагогіки. С. 148.
4. Астремська І.В., Жайворонок Ю.Г. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Сер. : Соціологія. 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 111-115.
5. Балухтіна О.М., Довженко Д.В. Соціологічні виміри агресивної поведінки підлітків. Тези доповідей науково-практичної конференції / Ред. кол. : В.В. Наумик (відпов. ред.). Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2020. С. 90-91.
6. Барабанова Н. Формування у підлітків навичок спілкування, адекватного типу поведінки у конфлікті та зниження агресивності. *Газета психолог*. 2005. №36. С. 17-24.
7. Бегеза Л.Є., Трофимчук В.В. Особливості впливу взаємин у сім'ї на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5. Вип. 12. С. 207-219.
8. Борисова В.О., Ігнатенко О.В. Агресивність у підлітковому віці та вплив на неї вікових криз. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. 2017. № 2. С. 75.
9. Босак О.С. Агресивна поведінка у підлітковому віці як соціальна проблема. *Наукові праці МАУП : зб. наук. пр. / Міжрегіон. акад. упр. персоналом*. Київ, 2016. Вип. 49. С. 189-197.

10. Булах І.С. Ціннісні орієнтації в контексті особистісної позиції сучасного підлітка. *Міжнародний науковий форум* : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2009. Вип. 1. С. 115-131.
11. Булах І.С., Лук'янов А.О. Специфіка становлення самоствердження особистості підліткового віку. *Міжнародний науковий форум* : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Випуск 13. 2013. С. 154-163.
12. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: навчальний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів / за ред. О.М. Полякової. Суми : Університетська книга, 2009. 346 с.
13. Волянська О.В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого*. Серія : філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2017. Вип. 3 (30). С.117-134.
14. Гайдамашко І.А. Помилки сімейного виховання як фактор виникнення агресивної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Педагогіка. Соціальна робота / [редкол. : І.В. Козубовська (гол. ред.) та ін.]. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 21. С. 38-40.
15. Гребінь Н.В., Федчун М.Ю. Особливості агресивної поведінки підлітків із підвищеним рівнем переживання страхів. *Габітус*. 2020. Вип. 15. С. 119-124.
16. Грицай Н.А., Мойсеєнко Е.І. Дитяча агресивність та причини її виникнення. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2004. Вип. 9. С. 226-228.
17. Денисова М.Ф., Музика Н.М., Шкіряк-Ніжник З.А. Підліткова агресія, причини та фактори ризику. *Здоров'я дитини*. 2019. Т. 14. № 8. С. 470-474.
18. Дмитрієва С., Мачушник О. Підліткова агресивність та шляхи її корекції. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : Збірник наукових праць. № 1 (45). Сєверодонецьк, 2018. С. 108-117.
19. Дроздов О. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень. *Соціальна психологія*. 2006. № 1 (15). С. 43-49.

20. Дроздов О.Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді : дис. ... к. психол. наук : 19.00.05. Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г. Шевченка. Чернігів, 2003. 225 с.
21. Душко В.С., Міхеєва Л.В. Помилки сімейного виховання як чинник агресивних проявів підлітків. *Молодіжна наука : інновації та глобальні виклики* : Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Полтава, 06.11.2024 р.). 2024. С.123-126.
22. Журавко Т.В. Булінг як соціально-психологічна проблема в освітньому середовищі. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Вип. 6. Т. 1. С. 47-50.
23. Замашкіна О. Проблема агресивності підлітків як соціально-психологічне явище сучасності. Теоретичні та методичні аспекти соціальної діяльності : монографія / відп. ред. Л. Данільчук, Л. Романовська. Хмельницький : ФОП Цюпак А., 2020. Т. 4. Розд. 2. С. 45-88.
24. Замашкіна О.Д. Система роботи фахівця соціономічної сфери щодо профілактики агресивної поведінки підлітків. *Інноваційна педагогіка. Соціальна педагогіка*. Випуск 33. Т. 2. 2021. С. 92-97.
25. Іщенко Д.І. Агресивність сучасної молоді: причини, шляхи профілактики. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2020. Вип. 10. С. 55-62.
26. Качанова Ю.В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Сер. : Соціологія*. 2010. Т. 146, Вип. 133. С. 50-54.
27. Качмар О. Основні методи та прийоми попередження й контролю агресивної поведінки в соціумі. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 10. 2017. С. 47-54.
28. Качмар О.В. Соціально-філософська рефлексія феномену агресії в умовах соціокультурних трансформацій : автореф. дис. ... док. філ. наук : Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2017.

29. Кетова Н.А., Ільїн М.Ю., Нікулін Є.А. До питання про агресивність у молодіжному середовищі. *Колекція гуманітарних досліджень*. 2018. №5(14). С. 74-79.
30. Коваль О. Тематичний словник-довідник з психології та педагогіки. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 138 с.
31. Коломієць О.Г. Вплив мас-медіа на особистість як одна з причин розвитку агресії особистості. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 252-256.
32. Кононенко Ю.В., Сопівник І.В. Агресивність підлітків із сільської місцевості: діагностика та соціально-педагогічна профілактика. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. Вип. 6. С. 91-95.
33. Кононко О.Л. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 80-85.
34. Кравчук С.Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01; Нац. ун-т імені Т. Шевченка. К., 2002. 21 с.
35. Кукурудза Т.Є. Причини виникнення підліткової агресії. *Social work and education*. 2014. Vol. 1. №1. С. 75-79.
36. Курявська О.М. Мотивація агресивної поведінки підлітків. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / ред.: Л.Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О.Г. РОМАНОВСЬКИЙ. Харків : НТУ «ХПШ», 2009. Вип. 23-24 (27-28). С. 437-450.
37. Лалак Н.В., Пеняк В. Шкільний булінг як актуальна педагогічна проблема сьогодення. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука»*. Мукачево-Ченстохова, 2019. Вип. 1(26). С. 132-136.
38. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навч. посібник. К. : Академія праці і соціальних відносин, 2000. 50 с.
39. Мальцева О.А. Профілактика жорстокості і агресивності в підлітковому віці. *Педагогіка та психологія*. 2019. Вип. 7. С. 51-54.
40. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників : Збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132 с.

41. Міхеєва Л.В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. *Науковий вісник*. Херсон, 2019. Вип.1. С. 154-158.
42. Міхеєва Л., Душко В. Результати дослідження соціально-психологічних особливостей агресивних проявів підлітків під час війни. *Psychology Travelogs*, (4). 2024. С. 83-93.
43. Мойсеєва О.Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 142.
44. Мойсеєва О.Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Психологічні науки*. Збірник наукових праць. Том 2. Випуск 10(91). 2013. С. 211-216.
45. Мойсеєва О.Є. Психологія агресивності: сутність та можливість корекції. К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2008. 208 с.
46. Мойсеєва О.Є. Психологія агресії в дитячому та підлітковому віці. К. : Видавництво ТОВ «3 Медіа», 2010. 212 с.
47. Морєва Є. Дитяча агресивність та способи її подолання [текст]. *Виховання школярів*. 2008. № 5 С. 31-34.
48. Нерета В.С. Агресивна дитина. Х. : Видавнича група «Основа», 2015. 187 с.
49. Огоренко В.В., Тимофєєв Р.М., Шорніков А.В. Агресивна поведінка: від теорії до практики. *Український вісник психоневрології*. 2021. Т. 29. Вип. 3. С. 48-51.
50. Орос О.Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Випуск 2 (38). 2018. С. 90-96.
51. Острячко Т.І., Мекшун А.В. Дослідження формування асертивності у підлітків з агресивною поведінкою. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 28(3). С. 164-168.
52. Павелків Р.В. Вікова психологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Кондор. 2011. 468 с.

53. Павелків Р.В. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Випуск 30. С. 483-494.
54. Панов М.С. Діагностування агресивної поведінки підлітків спеціалізованих навчальних закладів. *Вісник Одеського національного університету*. Психологія. 2014. Т. 19. Вип. 1. С. 243.
55. Пінегіна Н.М., Чуприкова Є.В. Теоретичні погляди на проблему причин виникнення агресії. *Вісник наукових конференцій*. 2018. № 9-3. С. 92-94.
56. Плутицька К.М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства. *Науковий вісник*. Серія : Юриспруденція. 2017. Вип. 29(2). С. 78-80.
57. Пов'якель Н.І., Ложкін Л.Г. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 416 с.
58. Подкопаєва Ю.В., Дубешко Є.В. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень* : збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В. Помиткіної, Т.В. Вашеки, О.М. Ічанської. К., 2019. 317 с.
59. Прикладна психодіагностика в Національній гвардії України : метод. посіб. / Колесніченко О.С. та ін.; за заг. ред. проф. І.І. Приходька. Харків : НАНГУ, 2020. 388 с.
60. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник [Текст] / [уклад. : М. В. Лемак, В. Ю. Петрище]. Вид 2-ге, виправл. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.
61. Руденко Л.М. Детермінанти виникнення агресивної поведінки. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2012. Вип. 19(1). С. 231-242.
62. Савельєв Ю.Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі. Київ, 2019. С. 71-79.
63. Савіна Н.М. Петров О.І. Агресія у студентському середовищі. *Професійна освіта у сучасному світі*. 2018. Т. 8. № 2. С. 1912-1918.

64. Сафонова Т.М. Агресивна поведінка: наукове обґрунтування поняття та профілактична робота серед підлітків. *Гуманітарні науки*. 2020. № 3. С. 146-153.
65. Семенюк Л.К. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків. Київ, 2018. 185 с.
66. Сподобаєва А.Д. Агресивність у підлітковому віці: причини, профілактика. *Інсайт : психологічні виміри суспільства* : матер. міжнар. конф. / ред. кол. : І.С. Попович, С.І. Бабатіна, І.Р. Крупник та ін. Херсон : ВД «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 264-266.
67. Томчук С.М., Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: [монографія]. Вінниця : КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
68. Трофимчук В.В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 1. С. 184-188.
69. Хоржевська І.М., Тилінська О.М. Агресивна поведінка учнів старшої школи. *Габітус*. 2021. Вип. 30. С. 190-197.
70. Цільмак О.М. Психологічні детермінанти прояву агресії. *Наука і освіта* : наук.-практ. журнал. 2005. № 1-2. С. 38-41.
71. Шевченко С.В. Психологічні особливості виникнення агресії особистості. *Теорія і практика сучасної психології* (5). 2018. С. 180-183.
72. Шубертій Н.Г., Сомова М.А. Психологічні особливості підліткової агресивності. Тези доповідей науково-практичної конференції / Редкол. : В.В. Наумик (відпов. ред.). Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2020. С. 56-58.
73. Щербатюк О.В. Проблема детермінації та проявів агресивності у професійній діяльності. *Науковий вісник Сіверщини*. 2022. № 2. С. 230-239.
74. Dollard J. (et al.). *Frustration and Aggression*. New Haven; L, 1939.
75. Dodge, K. A., & Coie, J. D. (1987). Social-Information-Processing Factors in Reactive and Proactive Aggression in Children's Peer Groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 1146-1158.